

η παλίρροια

τοπία της καπιταλόκαινου

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ-ΧΩΡΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΠΡΟΩΘΗΜΕΝΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Διπλωματική εργασία:

**Η Παλίρροια
Τοπία της Καπιταλόκαινου**

Χρονοπούλου Αιμιλία

Μέλη Επιτροπής Αξιολόγησης:
Μάρκου Μαρία
Μωραΐτης Κώστας
Σταυρίδης Σταύρος (επιβλέπων)

Αθήνα, Νοέμβρης 2020

Περιεχόμενα

Ο Μύθος της Ανθρωπόκainου.

Ατομική ευθύνη και συναίνεση..... 7

Εισαγωγή.

Το αρχιπέλαγος του φυσικού και πολιτιστικού..... 14
Χωρική τοποθέτηση. Πόλη και περιφέρεια, φυσικό ίχνος και δημόσιος χώρος. 18

Το άγριο “εξωτερικό”.

Πόλη και περιφέρεια από την αγροτική παραγωγή στον βιομηχανικό καπιταλισμό..... 20
Οι νέες περιφράξεις..... 25
Λειτουργικά Τοπία..... 29
Τα λειτουργικά τοπία της ελληνικής επικράτειας. Το παράδειγμα των αιολικών εργοστασίων..... 34

Το άγριο εσωτερικό.

Μεταβάσεις στην κλίμακα..... 45
Φύση στο εσωτερικό. Πτυχές θηλυκότητας.....47
Η κατασκευή του αστικού άγριου. Από τα Παράσιτα στα νέα σύνορα στην Άγρια Δύση. 51
Πράσινος εξευγενισμός. 56
Μια πράσινη Αθήνα. Από τον Κάλιμπαν και τη μάγισσα στον μετανάστη και την οροθετική..... 61

Η παλίρροια.

Ο χρόνος ανάδυσης των απωθημένων της προόδου..... 80
Από το αρχιπέλαγος στην παλίρροια. 82
Κατοικώντας τις πλημμύρες. 86

Βιβλιογραφία..... 92

Ο Μύθος της Ανθρωπόκαινου.

Ατομική ευθύνη και συναίνεση.

Σύμφωνα με την Donna Haraway “έχει σημασία ποιες ιστορίες χρησιμοποιούμε για να πούμε μέσω αυτών άλλες ιστορίες”. (Haraway, 2016) Με αυτή τη φράση η Haraway εισάγει την έννοια της πλέξης, όχι απλώς ως μια καθημερινή πρακτική που υφαίνει μεταξύ τους διαφορετικές ποιότητες σε ένα συμπονητικό συναρμολόγημα, αλλά ως μια κοσμολογική πρακτική που υφαίνει σκέψεις, λόγο, υλικότητες, όντα, τόπους και χρόνους και δημιουργεί αυτό που η ίδια κατονομάζει ως πολυσιχιδή σκέψη (tentacular thinking). Η σκέψη αυτή προτίθεται να λειτουργεί διά της πρόσθεσης έτερων ποιότητων και όχι διά της αφαίρεσης, που δημιουργεί παράτυπες ευκρίνειες. Με αυτόν τον τρόπο, η προσέγγιση της Haraway στέκεται απέναντι στον τρόπο σκέψης και τις ιστορίες που καθορίζουν τις σημερινές και αυριανές ιστορικές συγκυρίες, αλλά και αποτιμά κριτικά τις κυρίαρχες ιστορίες και μύθους, που περιγράφουν και νοηματοδοτούν το επειγόν της εποχής μας που βρίσκει υπόσταση στην κλιματική αλλαγή.

Ο κυρίαρχος μύθος των ημερών μας, δηλαδή η Ανθρωπόκαινος Εποχή, παρόλο που δεν έχει επισημοποιηθεί από το Διεθνές Συνέδριο Γεωλογίας, εμφανίζεται με όλο και μεγαλύτερη συχνότητα στη γεωγραφική, κοινωνική και ανθρωπολογική έρευνα των τελευταίων ετών. Η μετάβαση στην Ανθρωπόκαινο εποχή, που αποτελεί θέμα συζήτησης ήδη από τη δεκαετία του '80 από τον οικολόγο Eugene Stroemer, σηματοδοτεί το τέλος της περιόδου της Ολόκαινου Εποχής, μιας περιόδου σταθερότητας που επέτρεψε την άνθιση του ανθρώπινου πολιτισμού, και ορίζει το κρίσιμο σημείο εκκίνησης μιας περιόδου οικολογικής αστάθειας. (Latour, 2015: 150) Ο όρος Ανθρωπόκαινος Εποχή χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη γεωλογική περίοδο κατά την οποία το αποτύπωμα της ανθρώπινης δραστηριότητας εγγράφεται στη γήινη διαστρωμάτωση αλλά και την περίοδο

κατά την οποία ο άνθρωπος μετατρέπεται σε γεωλογικό φαινόμενο. Σύμφωνα με τον Latour η χρονολογία εκκίνησης της Ανθρωπόκαινου αποτελεί αντικείμενο διαμάχης για τους επιστήμονες, καθώς κάποιοι την τοποθετούν περί το 1800 κατά την Πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση, κάποιοι νωρίτερα ως εφαλτήριο και προϋπόθεση της εκβιομηχάνισης, ενώ τέλος ως σημείο εκκίνησης εικάζεται και η απαρχή της πυρηνικής εποχής. (ibid: 151) Αυτό όμως που είναι αξιοσημείωτο είναι ότι ο ίδιος ο όρος της Ανθρωπόκαινου αποκρύπτει την ιστορική συγκυρία εμφάνισης της νέας εποχής, μέσω της διασύνδεσης και πλέξης της μη ιστορικής έννοιας του ανθρώπου, ως μια ενοποιητική και ολοποιητική οντότητα, με τη γεωλογία και την οικολογία.

Πάνω στην “απάτη” αυτής της πλέξης μεταξύ ενός υποτιθέμενα συλλογικού υποκειμένου της ανθρωπότητας και του προσώπου της Γης, η έρευνα τόσο του Latour όσο και της Haraway έχει συνεισφέρει σημαντικά στη διάνοιξη νέων πεδίων σκέψης, που στόχο έχουν να επανεμφανίσουν τις διαδικασίες που αποκρύπτονται πίσω από τον μύθο του συλλογικού Ανθρώπου. Ο Latour αναφερόμενος στον συσχετισμό του συλλογικού υποκειμένου Άνθρωπος με τη γεωλογική εποχή, δηλαδή στην έννοια της Ανθρωπόκαινου, αναφέρει ότι είναι παράλογη η αντιμετώπιση του ανθρώπου-είδους ως ένα συλλογικό υποκείμενο που φέρει ευθύνη για την κατάσταση του πλανήτη, καθώς είναι αδύνατον να ενοποιηθεί η έννοια του ανθρώπου σε ένα δρων υποκείμενο με σταθερή και συνεπή πολιτική και ηθική κατεύθυνση. (ibid: 158) Αντίστοιχα, η Haraway αναφέρει ότι παρά την εμμονική προσήλωση του ανθρώπινου είδους στην ανωτερότητά του, ο άνθρωπος-είδος δεν μπορεί να ονοματίσει τη νέα γεωλογική εποχή καθώς δεν ήταν αυτός που την προκάλεσε και που έθεσε τις συνθήκες εμφάνισής της. (Haraway, 2016: 47-48) Ο Latour και η Haraway στρέφουν την προσοχή τους λοιπόν από τον άνθρωπο-είδος στα ανθρώπινα συστήματα παραγωγής και αναπαραγωγής, τα οποία δεν εκφράζουν ή δημιουργούνται αδιάσπαστα από το είδος άνθρωπος, αλλά παράγονται από μια διαρκή πολεμική.

Η έννοια της Ανθρωπόκαινου φέρνει στο επίκεντρο τον άνθρωπο-είδος, την ιδέα του ανθρώπου ως μια μεταφυσική έννοια, και ταυτόχρονα αποκρύπτει την επίδραση των συστημάτων του ανθρώπου ως συνεπείς διαδικασίες, η δραστηριότητα των οποίων αφήνει το ανεξίτηλο αποτύπωμά της στο σώμα της Γης. Η εμμονική προσήλωση στον άνθρωπο-είδος, ως φορέα ευθύνης, αποτελεί σημείο της εποχής μας και αναπαράγει όλο και πιο έντονα τη νεοφιλελεύθερη απαίτηση για ατομική ευθύνη, ατομικό ρίσκο και ατομική συνέπεια, ενώ κατ’επέκταση μετακυλίζει το κόστος, το ρίσκο, την ευθύνη και τη διάσωση από τους θεσμικούς φορείς και από τις συστημικές διαδικασίες στα άτομα. Ο Άνθρωπος της Ανθρωπόκαινου λοιπόν, ως άλλος χρωμαμένος άνθρωπος (Lazzarato, 2012), φέρει ευθύνη για την κατάσταση του πλανήτη και φέρει και το σύνολο των τύψεων για την επικείμενη καταστροφή. Για τον Άνθρωπο της Ανθρωπόκαινου τα “μικρά” περιβαλλοντικά

φιξ, όπως η ανακύκλωση και η κατανάλωση με μηδενικά απόβλητα, αποτελούν μέγιστη υποχρέωση και βασικό κομμάτι της λύσης του περιβαλλοντικού προβλήματος. Ταυτόχρονα, αυτά τα ατομικά φιξ αποκρύπτουν την απολύτως απαραίτητη συζήτηση για τις συστημικές διαδικασίες παραγωγής αλλά και τις διαδικασίες διαμόρφωσης καταναλωτικών συνηθειών, που όχι μόνο δεν αναμορφώνονται για να δώσουν απάντηση στην πρόκληση του περιβαλλοντικού ζητήματος, αλλά αντιθέτως μεγενθύνουν συνεχώς την περιβαλλοντική υποβάθμιση. Καθώς λοιπόν η αντικατάσταση του πλαστικού από επαναχρησιμοποιούμενα σκεύη κατασκευάζεται ως η μέγιστη πρόκληση και το δείγμα υπέρτατης συνέπειας και κοινωνικής ευθύνης της εποχής μας, οι σχέσεις απόκρυψης και ορατότητας των πραγματικών ζητημάτων καθίσταται πιο δυσοίωνα από ποτέ. Ταυτόχρονα η αίσθηση της μοναξιάς, που απορρέει από την αποσυλογοποίηση των προβλημάτων και των λύσεων, συνεχώς μεγενθύνεται.

Η μετακύλιση όμως της ευθύνης στο άτομο, το οποίο μετατρέπεται σε φορέα σωτηρίας ή καταστροφής, συνοδεύεται και από ένα δεύτερο ίδιο του νεοφιλελευθερισμού· αυτό της κατασκευής της συναίνεσης. Η συναίνεση αυτή δεν εξαναγκάζεται πλέον με τη βία, τουλάχιστον όχι ως κυρίαρχη πρακτική, αλλά με τον αυτοέλεγχο και την πειθάρχηση που προκύπτει από την υπαγωγή των υποκειμένων σε φορείς της ίδιας τους της σωτηρίας. (ibid) Η υποκειμενικότητα της Ανθρωπόκαινου βασίζεται στην ενοχή, στις τύψεις και στη μετάνοια και πραγματώνεται στην τυφλή και διακομματική, άκριτη συμφωνία σε πολιτικές διάσωσης του περιβάλλοντος που όμως, όπως περιγράψαμε, δε βασίζονται σε μια ουσιαστική ανάγνωση των συστημικών πρακτικών που δημιουργούν το πρόβλημα. Όπως ο χρεωμένος άνθρωπος της ατομικής ευθύνης χτίζεται μέσα από την οικονομία του χρέους, έτσι και ο ενοχικός "οικολόγος" χτίζεται μέσα από τη φιλολογία περί ανθρωπόκαινου. Σε συστημικό όμως επίπεδο, η Ανθρωπόκαινος εποχή εισάγει πιο δυναμικά από ποτέ στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό προσκήνιο την έννοια της βιωσιμότητας και της πράσινης ανάπτυξης, που μεταφράζεται στη δημιουργία νέων αγορών, νέων νομοθετικών ρυθμίσεων και νέων χωρικών συσχετισμών και υποδομών. (Smith, 2009) Πώς όμως αυτές οι πολιτικές, που ευαγγελίζονται μια επιτακτική βιωσιμότητα, μπορούν να δημιουργήσουν συνθήκες διάσωσης και διατήρησης του περιβάλλοντος όταν εφορμούν από αυτή την αφετηρία;

Το παράλογο της απόδοσης ευθυνών σε ένα μη συνεπές πολιτικό υποκείμενο οδήγησε την Hagaway στον ισχυρισμό ότι προκειμένου να κατανοήσει κανείς το σημερινό πρόσωπο της Γης θα πρέπει να στραφεί στις διαδικασίες αποικιοποίησης, εκμετάλλευσης και γενοκτονίας των ανθρώπινων και μη εργατών, που προηγήθηκαν και έδωσαν ώθηση στη βιομηχανική επανάσταση, καθώς και στις διαχρονικές επιταγές της παγκόσμιας αγοράς. (Hagaway, 2016: 48) Συνεπώς η Hagaway, στρέφοντας τη ρητορική από το ανθρώπινο είδος στα συστήματα παραγωγής, προτείνει και

βρίσκει πιο εύστοχο το όνομα Καπιταλόκαινος εποχή (Capitalocene), προκειμένου να εμφανίσει μέσω αυτού του ονόματος αυτό το συνεπές, συλλογικό, πολιτικό σύστημα και τις πρακτικές του, που δύνανται και φέρουν ευθύνη για το σημερινό πρόσωπο του πλανήτη. (ibid: 47) Με το επιχείρημα της Καπιταλόκαινου η Hagaway αντιτίθεται στην αφαιρετική έννοια του ανθρώπου και στρέφει την κριτική της στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και στις πρακτικές του, μεταβάλλοντας την κυρίαρχη αφήγηση και δημιουργώντας μια νέα ιστορία.

Η Καπιταλόκαινος λοιπόν εποχή, ορίζεται ως αυτή η εποχή της αστάθειας, στην οποία είναι πλέον εμφανές το αποτύπωμα της καπιταλιστικής δραστηριότητας στο σώμα της γης. Και μπορεί αυτό το αποτύπωμα να ορίζεται με όρους γεωλογίας αλλά θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε ότι υπερβαίνει αυτό τον ορισμό, καθώς ενώ διαμορφώνει το υπέδαφος, επανακαθορίζει ταυτόχρονα και τα τοπία της γης, τις υπερτιθέμενες ανθρώπινες υποδομές και τους όρους κατοίκησης. Πάνω σε αυτή τη γραμμή σκέψης και αρνούμενοι τον ατομικό άνθρωπο, θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε στη συνέχεια τα τοπία και τις πολιτικές της Καπιταλόκαινου εποχής, πάντα σε ευθύ συσχετισμό με το σύστημα παραγωγής, και να διακρίνουμε τους τρόπους με τους οποίους η συναίνεση, που παράγεται από την απειλή της κλιματικής αλλαγής, μεταφράζεται σε νέες πολιτικές για την πόλη και την περιφέρεια, σε νέες περιφράξεις και υποδομές. Σε αυτή την προσπάθεια θα επικεντρωθούμε κυρίως στο Ελληνικό παράδειγμα, όχι ως μια πρωτοπορία σε σχέση με την περιβαλλοντική στρατηγική της ελληνικής πολιτείας, αλλά ως ένα παράδειγμα που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ενώ η Ελλάδα αποτελεί κομμάτι του δυτικού κόσμου, ταυτόχρονα βιώνει τις στρατηγικές άνισης ανάπτυξης που εμφανίζονται κυρίως στον αποκαλούμενο Τρίτο Κόσμο, λόγω της οικονομικής κρίσης και της υπαγωγής της σε διεθνή προγράμματα στήριξης.

Πρόθεση της συγκεκριμένης εργασίας είναι να εξετάσει τις σχέσεις μεταξύ πολιτιστικού και φυσικού στοιχείου, μεταξύ υπερβατικού και άγριου, διερευνώντας δύο διαφορετικές χωρικές οριοθετήσεις μεταξύ τους. Στο πρώτο μέρος λοιπόν της εργασίας αποδίδουμε στη φύση τη χωρική διάσταση της περιφέρειας, είτε πρόκειται για αγροτικά τοπία παραγωγής, ή για άγρια τοπία φαινομενικά έξω από την ανθρώπινη παρέμβαση και στον ανθρώπινο πολιτισμό τη διαδικασία της αστικοποίησης και τη χωρική ποιότητα της πόλης. Στο σημείο αυτό θα αναλύσουμε τις στρατηγικές που μετέτρεψαν την περιφέρεια σε τοπίο παραγωγής υπεραξίας, καθιστώντας την αναπόσπαστο κομμάτι της αστικής συνθήκης. Εξετάζοντας τις περιφράξεις, παλιές και νέες, θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε τον τρόπο με τον οποίο τα “εξωτερικά” όρια της πόλης μετατράπηκαν σε λειτουργικά τοπία, σε προέκταση και προάστιο της πόλης, καθώς μεταβαίνουμε στο παράδειγμα των πόλεων χωρίς εξωτερικό. Αυτούς τους συσχετισμούς και αυτές τις σχέσεις πίεσης προς την περιφέρεια θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε στον ελληνικό χώρο και στις μεταβολές που υφίσταται με τη

μετάβαση στην πράσινη ενέργεια.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα εξετάσουμε μια ενδοαστική οριοθέτηση, που προκύπτει καθώς το φυσικό στοιχείο φετιχοποιείται και κατακλύζει τους εσωτερικούς θύλακες των πόλεων. Σε αυτό το παράδειγμα θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε το πως η ποιότητα και ο συμβολισμός του φυσικού στοιχείου μεταβάλλονται με την κατασκευή μιας “δεύτερης” φυσικότητας, που πραγματώνει το πολιτισμένο και εξημερωμένο, ενώ ταυτόχρονα το άγριο χρησιμοποιείται για να ενδύσει κομμάτια και τόπους της αστικής πραγματικότητας. Η οριοθέτηση, σε αυτό το παράδειγμα λοιπόν, πραγματώνεται σε αυτήν την πολεμική μεταξύ άγριου και εξημερωμένου στα όρια της πόλης, που επιφέρουν οι στρατηγικές της βιωσιμότητας και του πράσινου εξευγενισμού. Το φαινόμενο της χρήσης του τοπιακού σχεδιασμού και του φυσικού ίχνους για την αναδιοργάνωση της πόλης και των τρόπων κατοίκησης θα εξετάσουμε μέσα από το παράδειγμα του Rethink Athens, αντιπαραβάλλοντας δημοσιεύματα του τύπου που αναφέρονταν στην ανάπλαση του κέντρου της Αθήνας προκειμένου να αναδείξουμε τις πλέξεις μεταξύ φύσης-υποκειμένου και άγριου-εξευγενισμένου.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας, που περιλαμβάνει τα συμπεράσματα της έρευνας, θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε το κατά πόσο οι εξεταζόμενες οριοθετήσεις μεταξύ φυσικού και πολιτιστικού στοιχείου βρίσκουν ανταπόκριση σε χωρικές και στρατηγικές πραγματικότητες ή αν χρειαζόμαστε νέα εργαλεία ερμηνείας της αστικής πραγματικότητας, που να υπερβαίνουν τις τυπικές φόρμες και όρια και να στρέφονται στη μελέτη των διαδικασιών παραγωγής του χώρου. Προς αυτόν τον σκοπό θα δημιουργήσουμε την εικόνα της παλίρροιας, προκειμένου να “εικονοποιήσουμε” τις σχέσεις που εξετάσαμε στα δυο προηγούμενα μέρη, βασιζόμενοι σε ένα ροϊκό σχήμα έναντι των στατικών εικόνων που διατρέχουν αυτή την εργασία.

Βασικός στόχος και πρόθεση της έρευνας αυτής είναι τόσο το να καταδείξει τις στρατηγικές της Καπιταλόκαινου, που αποκρύπτονται πίσω από τη ρητορική της διάσωσης μέσω του μύθου του ατομικού ανθρώπου, όσο και να αναδείξει τη σημασία της αποκατάστασης του άγριου - τόπου, έμβιου όντος και πολιτικού υποκειμένου. Η αποκατάσταση του άγριου δεν μεταφράζεται σε έναν πριμιτιβισμό. Η αποκατάσταση του άγριου, ως μια ρωγμή στην οριοθέτησή του απέναντι και ενάντια στο πολιτισμένο, ως μια διάσπαση στις διακριτές χωρικές σφαίρες που κατασκευάζει το υπάρχον πολιτικό και οικονομικό σύστημα, ως μια εναντίωση στην εξημέρωση, δε στοχεύει απαραίτητα στην ανεύρεση μεθόδων διόρθωσης και σωτηρίας της ανθρωπότητας από το τέλος του κόσμου. Δεν αποτελεί ένα χολιγουντιανό happy end όπου η επικείμενη καταστροφή αποτρέπεται από τον πολυμήχανο άνθρωπο. Η αποκατάσταση του άγριου αποκρίνεται στην κατ’ελάχιστο αποκατάσταση

της ορατότητάς του και στη συναίσθηση ότι ο αγώνας για αυτή την αποκατάσταση είναι ένας αγώνας τόσο για τον άγριο Άλλο όσο και για τον εαυτό. (Harney and Moten, 2013)

Εισαγωγή

Το αρχιπέλαγος του φυσικού και πολιτιστικού.

Στη δυτική κουλτούρα η φύση και ο πολιτισμός αποτελούν τα μέρη ενός ισχυρού δίπολου που δημιουργεί οριοθετήσεις, τόσο ιδεατές όσο και χωρικές, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη διεπαφή φυσικού και ανθρώπινου, ως μια σχέση διχοτόμησης. (nature/culture dualism) (Tulloch, 2015, Merchant, 1980, Hagaway, 1991) Στην πλειονότητά τους, οι κυρίαρχες αφηγήσεις – από τη θεολογία μέχρι τις φυσικές επιστήμες και τη φιλοσοφία – χτίζουν αυτό το συμπαγές όριο χρησιμοποιώντας και άλλες αντιθετικές σχέσεις για να το περιγράψουν και να το ενισχύσουν. (ibid) Κάθε ένας από αυτούς τους κλάδους έχει εξιστορήσει τη σχέση μεταξύ φύσης και πολιτισμού μέσω της χρήσης άλλων δίπολων. Έτσι το φυσικό-πολιτισμικό εξιστορείται μέσα από τα δίπολα ύλη-ιδέα, σώμα-πνεύμα, θυληκό-αρσενικό, δάσος-πόλη, άνθρωπος-θηρίο, κήπος της Εδέμ και φίδι κ.ο.κ., καθένα από τα οποία παράγει τις δικές του διαφορετικές νοηματοδοτήσεις, ενώ όμως ταυτόχρονα τείνει να περιστρέφεται γύρω από έναν μανιχαϊκό δυϊσμό του καλού και του κακού, του υπερβατικού και ανώτερου έναντι στο φθαρτό.

Αυτή η σκληρή οριοθέτηση της έννοια της φύσης και της έννοιας του ανθρώπινου πολιτισμού, που είναι ίδιον της δυτικής κουλτούρας, φαίνεται ότι μπορεί να αποκρυσταλλωθεί σε μια οριοθέτηση του άγριου στοιχείου εν αντιθέσει με το ανώτερο, το αρμονικό, που εκφράζει ο πολιτισμός. Σε μια πρώτη προσέγγιση, στο πρόσωπο του άγριου αποτυπώνεται το χάος, η απειλή, το άγνωστο, ένας τόπος κατοίκησης των θηρίων και των μαγισσών, ένας τόπος φαινομενικά χωρίς οργάνωση, χθόνιος, τόσο με την έννοια του γήινου όσο και με αυτήν του διαβολικού. (Sigler, 2018) Αντιθέτως, ο πολιτισμός επιδιώκει και χαρακτηρίζει έναν τόπο πλήρως οργανωμένο, περατό και ασφαλή. Έναν τόπο όπου εξαλείφονται οι απειλές και οι σκοτεινές γωνίες και που δύναται να υποδεχθεί

την απόλαυση, τη γαλήνη και την ομορφιά. Σε αυτή την περιγραφή μπορεί να αντιστοιχηθεί ένα πλήθος αντιθετικών εικόνων που αναδύονται και διέπουν τη δυτική κουλτούρα και τις δυτικές αφηγήσεις, αλλά και ένα πλήθος χωρικών οργανώσεων με κυρίαρχο την πόλη ως οργανωμένο θύλακα του πολιτισμού και την άγρια φύση ως την αχανή και "αχαρτογράφητη" έκταση που την περιβάλλει. Η χωρική οριοθέτηση άγριου και υπερβατικού με τους όρους που περιγράψαμε, επαφίεται σε μια οριοθέτηση στοιχείων οργάνωσης και αταξίας, ασφάλειας και απειλής, ελέγχου και χάους. Λαμβάνοντας υπόψην αυτούς τους παράγοντες η εικόνα που αυτόματα αναδύεται στην προσπάθεια προσέγγισης των χωρικών συσχετισμών των δύο σφαιρών της φύσης και του πολιτισμού, είναι η εικόνα του αρχιπελάγους, σύμφωνα με την οποία η πόλη αντιστοιχίζεται σε ένα πλήθος οργανωμένων θυλάκων του πολιτισμού που δεσπόζουν "περιτειχισμένοι" μέσα στην αχανή θάλασσα του φυσικού περιβάλλοντος.

Το σχήμα του αρχιπελάγους έχει χρησιμοποιηθεί από ένα πλήθος ερευνητών για να περιγράψει τις πολύπλοκες χωρικές και κοινωνικές σχέσεις του ενδοαστικού τοπίου. Ο Σταυρίδης αναφερόμενος σε αυτό το θεωρητικό σχήμα μας προτρέπει να το αντιμετωπίσουμε με προσοχή όχι ως μια κατ'αναλογία αναπαράσταση, αλλά ως μια διαλεκτική εικόνα που δεν έχει στόχο μια στείρα εικονογράφηση, αλλά δύναται τόσο να ερμηνεύσει όσο και πλάσει συλλογισμούς για την πόλη. (Stavrides, 2016: 15-16) Η προτροπή αυτή του Σταυρίδη εφορμά από τις διαφορετικές ερμηνείες του σχήματος του αρχιπελάγους, που παράγουν και διαφορετικές νοηματοδοτήσεις των ενδοαστικών συγκρουσιακών σχέσεων και μας θυμίζει αντίστοιχα τον ισχυρισμό της Donna Haaway, ότι "έχει σημασία το ποιες ιστορίες χρησιμοποιούμε για να πούμε μέσω αυτών άλλες ιστορίες". (Haaway, 2016)

Η πρώτη ερμηνεία του σχήματος του αρχιπελάγους αναφέρεται στον αστικό δημόσιο χώρο ως μια αδάμαστη θάλασσα και στους αστικούς θύλακες ως νησιά, διαφορετικού είδους και μεγέθους, που περιβάλλονται από αυτήν και που διαφοροποιούνται με εμφανή και διακριτά όρια. (Stavrides, 2013: 40, Stavrides 2016: 16). Αντλώντας από τη θεωρία του Agamben για το καθεστώς εξαίρεσης, όπου κατοχυρωμένα δικαιώματα αναστέλλονται από το κράτος μέσω της επίκλησης του επείγοντος που παράγει κοινωνική συναίνεση (Agamben, 2005), ο Σταυρίδης περιγράφει την πόλη των θυλάκων ως ένα σύστημα περικλειστων νησιών στα όρια των οποίων αναστέλλονται τα γενικά δικαιώματα και εφαρμόζονται τοπικά πειθαρχικά πρωτόκολλα που διαμορφώνουν τους όρους "κατοίκησης" του εκάστοτε θύλακα και συνακόλουθα τη συμπεριφορά του κάθε κατοίκου-χρήστη-επισκέπτη. (Stavrides, 2013) Η εικόνα του αρχιπελάγους, όπως τη μεταφράζει ο Σταυρίδης, μας δείχνει το καθεστώς οργάνωσης της σύγχρονης μητρόπολης, όπου οι θύλακες ορίζουν κανονικοποιητικές περιφράξεις και το καθεστώς εξαίρεσης μετατρέπεται από μεμονωμένη,

τοπική και πρόσκαιρη συνθήκη του επείγοντος (όπως την περιέγραψε ο Agamben για τα μέτρα που πάρθηκαν στη Γένοβα για τη σύνοδο των G8) σε ένα άνωθεν, διαρκές και οργανωμένο σχέδιο καθορισμού και ελέγχου των καθημερινών συμπεριφορών και πρακτικών κατοίκησης της πόλης. (Stavrvides,2013: 39)

Η δεύτερη ερμηνεία του αρχιπελάγους παρουσιάζεται μέσα από το έργο του Pier Vittorio Aureli. Ο Aureli, ενώ εικονογραφικά διατηρεί το σχήμα του αρχιπελάγους ανέπαφο, υπό την έννοια ότι συνεχίζει να αποδίδει στον δημόσιο αστικό χώρο την εικόνα της θάλασσας και στα κτίρια-οικοδομικά τετράγωνα-οικιστικές οργανώσεις κ.λπ. την έννοια του νησιού, αντιστρέφει την εννοιολογική προσέγγιση του αρχιπελάγους καταδεικνύοντας τη θάλασσα ως τον οργανωτικό παράγοντα και τα νησιά ως νησίδες διαφοροποίησης στον ολοκληρωτισμό της αστικοποίησης. (Aureli, 2011) Ο Aureli αντιλαμβάνεται την πόλη ως ένα πεδίο συνεχώς αντικρουόμενων συμφερόντων, στο οποίο η πολιτική και η ταυτότητα μπορούν να υπάρξουν μόνο μέσω του καθορισμού ενός εχθρού. Προκειμένου λοιπόν, για τον Aureli, να υπάρξει συμφιλίωση μεταξύ των αντικρουόμενων μερών, να γεννηθεί δηλαδή η πολιτική, ο καθένας πρέπει να καθορίσει αυτό που είναι μέσω του καθορισμού αυτού που δεν είναι ή που δεν επιδιώκει να είναι. (ibid: 110) Μέσω αυτού του σχήματος ο Aureli φαίνεται να δίνει μια θετική διάσταση στο όριο, στη μορφή και στο τυπικό (formal) και να ενισχύει το επιχείρημα του ότι οι οριοθετημένες ζώνες των νησιών παράγουν τη διαφοροποίηση μέσα στον ολοποιητικό και κανονικοποιητικό κάρναβο της μονίμως επεκτεινόμενης πόλης. (ibid) Παρόλο που η ερμηνεία που δίνει ο Aureli στο θεωρητικό σχήμα του αρχιπελάγους επιδέχεται σοβαρής κριτικής για ζητήματα όπως ο προσδιορισμός της ταυτότητας μέσω του εχθρού και ο αποκλεισμός της ετερότητας, η κριτική του καταδεικνύει την πολλαπλότητα των ερμηνειών και την ικανότητα της διαλεκτικής εικόνας του αρχιπελάγους να πλάσει διαφορετικές νοηματοδοτήσεις του αστικού πεδίου αλλά και να το ερμηνεύσει με διαφορετικούς κάθε φορά όρους, συνεισφέροντας στην κατανόηση των σχέσεων εξουσίας ή αποκρύπτοντας τις.

Από τις παραπάνω ερμηνείες της διαλεκτικής εικόνας του αρχιπελάγους, παρόλο που εξαγονται τελείως διαφορετικά συμπεράσματα για το αστικό τοπίο, μπορούμε να διακρίνουμε ότι το αρχιπέλαγος χρησιμοποιείται και στις δυο περιπτώσεις για να παρουσιάσει σχέσεις τάξης και αταξίας στον χώρο της πόλης και για να εκθέσει τα δίπολα που ενυπάρχουν σε ένα συνεχές πεδίο διεκδίκησης. Η ποιότητα αυτή της συγκεκριμένης διαλεκτικής εικόνας μας ωθεί στο να επιχειρήσουμε τη χρήση της για την περιγραφή και ερμηνεία των σχέσεων φυσικού και πολιτιστικού καθώς, όπως αναφέραμε και παραπάνω, οι δυο αυτές έννοιες ενυπάρχουν σε μια συνεχή διαμάχη και οριοθέτηση με επίδικο την ίδια τάξη και αταξία. Παρατηρώντας όμως ότι οι διαφορετικές ερμηνείες του αρχιπελάγους παράγουν και διαφορετικές νοηματοδοτήσεις της

πόλης θα επιχειρήσουμε αντίστοιχα να εξετάσουμε το σχήμα αυτό σε δυο διαφορετικά χωρικά ζεύγη, που όμως ανταποκρίνονται πάντα στην οριοθέτηση φυσικού και πολιτιστικού, άγριου και εξημερωμένου. Στόχος αυτής της μεθόδου είναι το να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα σε σχέση με τις μεταβολές που υφίσταται τόσο το σχήμα του αρχιπελάγους, όταν καλείται να επενδύσει διαφορετικές χωρικές οργανώσεις, όσο και τα αντιπαρατιθέμενα στοιχεία τα οποία καλείται κάθε φορά το σχήμα να ερμηνεύσει.

Χωρική τοποθέτηση. Πόλη και περιφέρεια, φυσικό ίχνος και δημόσιος χώρος.

Όπως αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα, το δίπολο φύση-πολιτισμός ως μια αντίφαση, ένα όριο ή μια σχέση εχθρική έχει πλάσει και έχει συμβολιστεί από ένα πλήθος άλλων δίπολων, καθένα από τα οποία παράγει και διαφορετικές συγκρουσιακές σχέσεις που διατρέχουν το κοινωνικό πεδίο. Οι συμβολισμοί που διατρέχουν αυτό το δίπολο καθιστούν ιδιαίτερα δύσκολο τον προσδιορισμό των αντιτιθέμενων πεδίων ως αυτόνομες οντότητες. Δεν υπάρχει καμία φύση ή καμία ερμηνεία της που να μην προσδιορίζεται κοινωνικά και καμία κοινωνία που να μη φέρει στοιχεία του φυσικού πεδίου, είτε ως χωρικές οργανώσεις, είτε ως συμβολικά συστήματα που πλάθουν διαχωρισμούς ακόμα και σε επίπεδο λόγου (νόμος της ζούγκλας, εξαγριωμένο πλήθος κ.ο.κ.). Σε αυτό τον ισχυρισμό οδηγηθήκαμε μέσα από τη μελέτη του Roderick Nash για την ιστορική εμφάνιση του όρου άγριο, που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους τόπους που βρίσκονται έξω από τον έλεγχο και την επέμβαση του ανθρώπου.

Ο Roderick Nash τοποθετεί την εμφάνιση του όρου άγριο ως μέσο περιγραφής της φύσης συγχρονικά με την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, της καλλιέργειας και των πρώτων οικισμών. (Nash, 2014: xx) Όπως αναφέρει ο όρος άγριο δεν είχε καμία σημασία για τους νομαδικούς πληθυσμούς και τους ανθρώπους κυνηγούς ή τροφοσυλλέκτες, καθώς για αυτούς τίποτα δεν ήταν εξημερωμένο, ενώ κάθε τι φυσικό αποτελούσε συνθήκη κατοίκησης. Με τη μεταβολή όμως του μοντέλου κατοίκησης από τη νομαδική στην εγκατεστημένη υπήρξε απαραίτητος ο διαχωρισμός μερών της φύσης που βρίσκονταν έξω από τον έλεγχο και τον νόμο του ανθρώπου. (ibid) Ο ίδιος ο όρος αγριότητα (wilderness) σύμφωνα με τον Nash προσδιορίζει τη φύση ως τόπο που έχει τη δική του βούληση (self willed land). (ibid) Με την εμφάνιση λοιπόν της πρώτης κατοίκησης σε οικισμούς παρατηρείται και η ανάγκη του ανθρώπου να διαχωρίσει τον εαυτό του από την υπόλοιπη φύση, θεωρώντας τον ανθρώπινο πολιτισμό ανώτερο της φυσικής συνθήκης και δημιουργώντας την ανάγκη ύπαρξης ελεγχόμενης χλωρίδας και πανίδας αλλά και ελεγχόμενων πεδίων κατοίκησης, κτηνοτροφίας και καλλιέργειας (περίκλειστα χωράφια, βοσκοτόπια και οικισμοί). Έτσι ο ρόλος του ανθρώπου ως ένα μέλος μιας συμβιωτικής σχέσης με τη φύση μετατρέπεται στο υποκείμενο ως κυρίαρχο ή ιδιοκτήτη της φύσης ενώ αντίστοιχα στον όρο άγριο αποδίδεται η έννοια του επικίνδυνου ακόμα και του διαβολικού. (ibid: xx-xxi) Η έννοια του άγριου και η χρήση της λοιπόν, όπως περιγράφεται από τον Nash αποτελεί μια πολιτισμική κατασκευή και επαφίεται σε πολιτισμικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά μοτίβα ερμηνείας. (Βλάσση, 2015: 19) Ο ισχυρισμός του Nash και της Βλάσση, επεκτείνεται στη σύγχρονη εποχή της τεχνολογικής προόδου, με αποτέλεσμα πλέον

να γίνεται λόγος, όχι απλώς για μια πολιτισμική ερμηνεία της φύσης, αλλά για μια κατασκευή της φύσης, ένα συναρμολόγημα φύσης και πολιτισμικής τεχνολογίας που πραγματώνεται στο cyborg, στους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς και στη βιοτεχνολογική φύση. (Haraway, 1991)

Η αδυναμία προσδιορισμού ενός αυτόνομου πολιτιστικού πεδίου χωρίς φυσικές επιρροές και μιας αυτοποιητικής φύσης χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση καθιστά πολύπλοκη τη δημιουργία αυτόνομων σφαιρών οριοθέτησης του φυσικού και του πολιτιστικού. Προκειμένου λοιπόν να καταστήσουμε σαφέστερο το θεωρητικό σχήμα που διατρέχει την έρευνα αυτή θα περιορίσουμε σε πρώτη φάση το δίπολο φυσικό-πολιτιστικό στη χωρική του διάσταση, ως πόλη και τα εξωτερικά όρια αυτής, εξετάζοντας τη συνθήκη της αστικοποίησης και τις συνέπειες που αυτή προκαλεί στα εξωτερικά σύνορα της πόλης, δηλαδή στις αγροτικές εκτάσεις, στις θαλάσσιες περιοχές, στις περιοχές απόθεσης αποβλήτων αλλά και στο “άγριο”, “απάτητο” και “προστατευόμενο” φυσικό τοπίο. Σε μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του διαλεκτικού σχήματος του αρχιπελάγους, θα αποδώσουμε στην πόλη, ως χωρική έκφραση της αστικοποίησης, την έννοια του θύλακα και στο τοπίο που την περιβάλλει την έννοια της προς οργάνωση, πειθάρχηση, καταγραφή και αξιοποίηση θάλασσας, προκειμένου να δούμε τις στρατηγικές ιδιοποίησης και εκμετάλλευσης που επιβάλλει η πόλη στο άμεσο και έμμεσο περιβάλλον της. Στη δεύτερη ανάγνωση του σχήματος μας θα επιχειρήσουμε μια μετάβαση στην κλίμακα και θα επικεντρωθούμε στα εσωτερικά όρια της πόλης και στη σχέση μεταξύ του φυσικού ίχνους και της αστικής κατοίκησης. Στη δεύτερη αυτή ανάγνωση η φύση εισέρχεται στο αστικό πεδίο και το κατακλύζει, αποκτώντας όμως μια διαφορετική ποιότητα, μετατρέπόμενη σε έναν ακόμα αστικό θύλακα που παρεμβάλλεται στη θάλασσα του δημόσιου χώρου, του τόπου κατοίκησης του διαφεύγοντος, άγριου υποκειμένου.

Το άγριο “εξωτερικό”.

Πόλη και περιφέρεια από την αγροτική παραγωγή στον βιομηχανικό καπιταλισμό.

Ο Henri Lefebvre διατυπώνει ήδη από το 1970 την υπόθεση ότι η κοινωνία έχει αστικοποιηθεί πλήρως, όχι ως μια υπαρκτή πραγματικότητα για την εποχή εκείνη, αλλά ως μια άμεση δυνητικότητα. (Lefebvre, 2003 [1970]: 1) Πάνω σε αυτό το νήμα σκέψης, αναλύει το φαινόμενο της αστικοποίησης από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονή του εποχή, ως μια τομή του τρόπου κατοίκησης και συγκέντρωσης πληθυσμού και της οικονομίας-παραγωγής, που μεταλλάσσει τις σχέσεις (χωρικές και οικονομικές) μεταξύ πόλης και περιβάλλοντός της. (ibid) Ο Lefebvre, στο έργο αυτό, διατυπώνει έναν προβληματισμό για τη σχέση του φαινομένου της αστικοποίησης με τα εκάστοτε συστήματα παραγωγής και το τι προηγείται και τι έπεται ως διαδικασία αλλαγής παραδείγματος, θέτοντας το ερώτημα για το αν η αστικοποίηση και το προϊόν της, η μητρόπολη, αποτελεί μια υπερκατασκευή που προκύπτει ως απόρροια του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής υπεραξίας, ή αν η ίδια η μητρόπολη θέτει τους όρους μεταβολής του συστήματος παραγωγής. Σε κάθε περίπτωση θεωρούμε ότι η αστικοποίηση, ο τρόπος συγκέντρωσης και κατοίκησης του πληθυσμού, είναι μια διαδικασία που προκύπτει από οικονομικές και παραγωγικές σχέσεις, ενώ ταυτόχρονα δύναται να τις διαμορφώνει, ως δυναμικός οικονομικός παράγοντας. (ibid: 15)

Οι σχέσεις της πόλης, ως χωρική οργάνωση της αστικοποίησης, και της υπαίθρου-άγριας φύσης, ως τόπο παραγωγής υπεραξίας, υπάγονται σε σχέσεις διαδικασιών συσσώρευσης σε μια ιστορία που ξεκίνησε πριν από 5000 χρόνια, με την εμφάνιση των πρώτων οικισμών. Η ιστορία του ανθρώπινου αστικού πολιτισμού συνυφάνεται με μια ιστορία οικολογικών κρίσεων, καθώς το φυσικό χρησιμοποιήθηκε για την κοινωνική παραγωγή και αναπαραγωγή. (Chew, 2001: 1) Ο Neil Smith, αναφερόμενος στο έργο του Lefebvre, σημειώνει ότι στο θεωρητικό του σχήμα

παρατηρείται μια ευθεία μετάβαση από τις αγροτικές κοινωνίες, στις βιομηχανικές και στον αστικοποιημένο κόσμο που σχετίζεται με μια εσωτερική αλλαγή παραδείγματος στη μορφή της πόλης, από την πρωταρχική πολιτική πόλη, στην εμπορική πόλη, στην μετέπειτα βιομηχανική, φτάνοντας μέχρι την εποχή-“κρίσιμο σημείο” που φαίνεται πως βίωσε ο Lefebvre κατά τη διάρκεια συγγραφής του έργου του. (Lefebvre, 2003 [1970]: xi) Ακολουθώντας έναν χωρο-χρονικό άξονα, όπου το 0 αποτελεί το σημείο δημιουργίας της πρωταρχικής πολιτικής πόλης και το 100 τον πλήρως αστικοποιημένο κόσμο, ο Lefebvre διηγείται την ιστορία των μεταβάσεων από το ένα μοντέλο αστικοποίησης στο άλλο, συγχρονικά με τις μεταβάσεις στα συστήματα παραγωγής, αποδίδοντας στην πόλη και στις διαδικασίες της αστικοποίησης τον ρόλο του κεντρικού ελέγχου και της λήψης αποφάσεων που την καθιστά μια παραγωγική δύναμη. (ibid)

Στον ποσοστιαίο άξονα ολοκλήρωσης του project της αστικοποίησης ο Lefebvre σημειώνει κάποια χωρο-χρονικά σημεία σταθμούς στα οποία παρατηρεί μια πλήρη μεταστροφή του φαντασιακού για την πόλη. (ibid: 15) Το πρώτο αυτό σημείο το αναγνωρίζει στη μετάβαση από την εμπορική πόλη στη βιομηχανική πόλη, συσχετίζοντας το με την μετάβαση από την αγροτική στη βιομηχανική παραγωγή, στις οποίες και αναθέτει αντίστοιχα τις έννοιες της ανάγκης και της μισθωτής εργασίας. Η ανάγκη, σύμφωνα με τον Lefebvre, ανταποκρίνεται στην αγροτική οικονομία, όπου η παραγωγή ήταν μειωμένη και καθοριζόταν από τη φύση και τα στοιχεία

Εικόνα 1 : Βασανισμός των Ινδιάνων από τους Ισπανούς κονκισταδόρες. (πηγή: wikimedia commons)

Εικόνα 2 : Η ζωή στην encomienda. (πηγή: women and the american story)

Εικόνα 3 : Fordlandia. (πηγή: the collections of Henry Ford)

της, ενώ η μισθωτή εργασία συνάδει με την εκβιομηχάνιση, τον φετιχισμό της παραγωγής και την καταστροφή της φύσης, συμπεριλαμβανομένης αυτής που επιβιώνει μέσα στον άνθρωπο. (ibid: 32) Ακολουθώντας αυτή τη σκέψη του Lefebvre μπορούμε να διακρίνουμε δύο σημεία σταθμούς, που οδήγησαν στη μεταβολή των παραγωγικών διαδικασιών: τις περιφράξεις των κοινών γαιών και την αποικιοκρατία. Το αν οι μεταβολές στις παραγωγικές διαδικασίες δημιούργησαν τη μετάβαση στη βιομηχανική πόλη, ή αν η πόλη έθεσε τους όρους συσσώρευσης που μετέβαλαν τους μηχανισμούς παραγωγής υπεραξίας είναι ένα ερώτημα ανοικτό.

Οι περιφράξεις των κοινών γαιών στη μεσαιωνική Αγγλία, είναι τόσο στενά συνυφασμένες με τον εκτοπισμό και τον σφετερισμό των μέσων αναπαραγωγής της εργατικής τάξης ώστε να χρησιμοποιούνται ακόμα ως επίδικο στις σύγχρονες αντικαπιταλιστικές διεκδικήσεις. (Federici, 2011 [2004]: 69) Στις Περιφράξεις και στην ιδιωτικοποίηση της γης συνολικά αποδίδεται ένας από τους μηχανισμούς μετάβασης από τη φεουδαρχική στην καπιταλιστική κοινωνία, σε μια περίοδο ασυνεχειών, αιματηρών ρήξεων και ταξικής βίας. (ibid)

Οι περιφράξεις των κοινών γαιών, δηλαδή η ανάσχεση του δικαιώματος πρόσβασης των δουλοπάροικων στους κοινούς φυσικούς πόρους (δάση, λίμνες, ακαλλιέργητα βοσκοτόπια κ.λπ.) που αποτελούσαν τα κύρια μέσα αναπαραγωγής τους, αποτέλεσε έναν από τους πιο ισχυρούς μηχανισμούς ενάντια στην αποσυσώρευση που παρατηρήθηκε κατά την ύστερη περίοδο της φεουδαρχίας. Μια αποσυσώρευση που δημιουργήθηκε λόγω της αύξησης της συλλογικής δύναμης των δουλοπάροικων, που εκπορευόταν από την πρόσβαση στη γη ως μέσο αυτοσυντήρησης, αλλά και από τους ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης που δημιουργούσε η από κοινού διαχείριση της γης και των κοινών πόρων και τη συσχετική δυνατότητα συλλογικών διεκδικήσεων. (ibid) Ο καπιταλισμός εδραιώθηκε λοιπόν μέσα από διαδικασίες μακράιωνων ιδιωτικοποιήσεων της γης, επεκτατικών επιδρομών που άνοιγαν νέα πεδία εκμετάλλευσης αλλά και περιφράξεων του ανθρώπινου σώματος και της παραγωγικής του δύναμης, που πραγματώνεται με τον πιο βάνουσο τρόπο κατά την περίοδο της αποικιοκρατίας με την επάνοδο της δουλείας, το κυνήγι των μαγισσών αλλά και με τη μετάβαση στη μισθωτή εργασία. (ibid) Οι περιφράξεις στη μαρξιστική θεωρία αποτελούν την πρωταρχική συσσώρευση, μια διαδικασία σφετερισμού και αποκοπής των εργατών από τα μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής τους, που μετέβαλλε οριστικά τις σχέσεις της εργατικής τάξης με τη γη ως αμοιβαίες σχέσεις ανατροφοδότησης, ορίζοντας μια άνωθεν διαχείριση και εκμετάλλευση και μετατρέποντας το σώμα της γης αλλά και το σώμα των "αγροίκων" σε τόπο παραγωγής υπεραξίας, μέσα από συγχρονικές διαδικασίες καταλήστευσης της γης, πειθάρχησης του σώματος και ελέγχου της αναπαραγωγής. (Federici, 2011, Foucault, 2011)

Οι περιφράξεις αποσάθρωσαν οριστικά τις κοινοτικές σχέσεις με αποτέλεσμα να οδηγήσουν και στην αποσάθρωση της χωρικής τους οργάνωσης, δηλαδή του μεσαιωνικού χωριού. Όπως αναφέρει η Federici στη μακράιωνη διαδικασία των περιφράξεων καταστράφηκαν πάνω από 2000 αγροτικές κοινότητες, γεγονός που οδήγησε στον εκτοπισμό των αγροτών και στη στροφή τους προς την πόλη σε αναζήτηση εργασίας ή επαιτείας. (Federici, 2011 [2004]: 107,109) Με βάση τους υπολογισμούς του Linebaugh την περίοδο από το 1688 έως και το 1911 το ποσοστό των κοινών γαιών που απέμενε στην περιφέρεια των αγγλικών πόλεων μειώθηκε από το ένα τέταρτο της συνολικής έκτασης μόλις στο 5%, ενώ στο τέλος του 20ού αιώνα άγγιζε το 3% της συνολικής έκτασης της Αγγλικής υπαίθρου. (Linebaugh, 2012, Federici, 2019) Το φαινόμενο καταστροφής των αγροτικών κοινοτήτων μεταφέρθηκε και στον "Νέο Κόσμο", όπου έλαβε χώρα η μεγαλύτερη ιδιωτικοποίηση της γης και η συστηματικότερη δέσμευση σωμάτων, μέσω του συστήματος της *encomienda*¹ με το οποίο τέθηκαν οι όροι για την καταστροφή των κοινών πόρων όσο και των αυτόχθονων πληθυσμών, μέσω της αλόγιστης καταλήστευσης της φύσης και της υπαγωγής των σωμάτων σε ιδιωτική περιουσία. (Federici, 2011: 105) Πέρα όμως από το φαινόμενο αυτό, που καταγράφηκε στη Νότια Αμερικανική ήπειρο, μπορούμε να δούμε πολλά αντίστοιχα παραδείγματα και στον Αμερικανικό βορρά. Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε την περίοδο του Pine Boom, δηλαδή την περίοδο ολοκληρωτικής αποψίλωσης των δασικών εκτάσεων του Detroit, που συνέβη κατά το 1820. (Susskind, 2018) Από την περίοδο της αποικιοκρατίας, με την απόβαση του Cadillac στο Detroit το 1701, τα ήδη υπάρχοντα δίκτυα εμπορίου μεταξύ των ιθαγενών πληθυσμών της περιοχής αλλά και η ύπαρξη ποταμών και λιμνών που ευνοούσαν τις μεταφορές, έστρεψαν το βλέμμα των αποικιοκρατών στις αχανείς δασικές εκτάσεις που κάλυπταν την περιοχή του Detroit μέχρι το Michigan και το Illinois. Το 1820, την περίοδο δηλαδή του pine boom, τα παρθένα δάση της περιοχής πλησίαζαν την εξαφάνιση. Ο πλούτος που συσσωρεύτηκε στην περιοχή από τη βιομηχανία της ξυλείας συναγωνιζόταν τον πλούτο που παράχθηκε από την εξαγωγή χρυσού στην Καλιφόρνια κατά την περίοδο του gold rush και εκτόξευσε τη βιομηχανική ανάπτυξη που ακολούθησε κατά τις αρχές του 20ού αιώνα. (ibid: 44-45) Η καταστροφή όμως των δασικών εκτάσεων, πέραν της φυσικής δυνατότητας επαναφοράς και αναπλήρωσης του αποθέματός τους, οδήγησε σε έλλειψη πρώτων υλών για την ταχέως αναπτυσσόμενη βιομηχανία της περιοχής. Έτσι το 1927, ο Ford, αντιλαμβανόμενος την εξάρτηση των βιομηχανικών δραστηριοτήτων του από τη φύση, σχεδίασε και πραγματοποίησε την πρώτη εκστρατεία στο δάσος του Βραζιλιάνικου Αμαζονίου, κατοχυρώνοντας δικαιώματα χρήσης σε μια τεράστια έκταση του δάσους και επιφορτίζοντας το

---

¹ Για το σύστημα της *encomienda* διαβάζουμε στο "Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα": "Η *encomienda* εισήχθη το 1503 και παραχωρούσε στους ισπανούς στρατιώτες ή αποίκους εκτάσεις γης ή και ολόκληρα χωριά μαζί με τους "ινδιάνους" κατοίκους τους. Το αποικιακό αυτό σύστημα καταναγκαστικής εργασίας επέβαλλε στους αυτόχθονες πληθυσμούς να εργάζονται απλήρωτοι ή με πολύ μικρούς μισθούς για ορισμένες εβδομάδες ή μήνες κάθε χρόνο στις ιδιοκτησίες των ισπανών αποίκων." (Federici, 2014: 167)

εξειδικευμένο πλήρωμά του με τη δημιουργία ενός δικτύου μεταφοράς καουτσούκ στο Detroit, που θα προέρχονταν τόσο από την αποψίλωση του φυσικού δάσους όσο και από τη δημιουργία καλλιεργημένων δασικών εκτάσεων στην περιοχή. Η επιχείρηση του Ford, που έγινε γνωστή και ως Fordlandia, περιγράφηκε από τους σύγχρονους του δημοσιογράφους ως μια μάχη του Αμερικανικού καπιταλισμού ενάντια στον Αμαζόνιο, που αποτελούσε το σύμβολο του τελευταίου απάτητου και μη κατακτημένου μέρους στον πλανήτη. Χαρακτηριστικά ένα Γερμανός ανταποκριτής ανέφερε ότι με την επιχείρηση Fordlandia "ξεκινάει μια νέα μάχη ανάμεσα στη φύση και στον μοντέρνο άνθρωπο". (ibid: 46)

Όπως είναι εμφανές το πρώτο κρίσιμο σημείο της ιστορίας της αστικοποίησης, που μας παραθέτει ο Lefebvre, δηλαδή η υποβάθμιση της χωρικής οργάνωσης του χωριού και η στροφή στη βιομηχανική παραγωγή, ως γενεσιουργοί αιτίες ή ως απαιτήσεις της αναπτυσσόμενης βιομηχανικής πόλης, καθιέρωσαν τις συνθήκες αναπαραγωγής της αστικής κατοίκησης μέσω της καταστροφής της "ενδοχώρας", είτε πρόκειται για καταστροφή του περιβάλλοντος και των αγροτικών χωρικών οργανώσεων, είτε για φυσική και ηθική καταστροφή του υποκειμένου που κατοικεί, παράγεται και αναπαράγεται στο άγριο πεδίο της. Ενώ όμως η μαρξιστική θεωρία αποδίδει σε αυτή τη διαδικασία μια καταγωγική ιδιότητα μέσω του όρου πρωταρχική συσσώρευση, πολλοί μαρξιστές θεωρητικοί έχουν αναγνώσει στη δόμηση του καπιταλιστικού συστήματος κύκλους αποσυσσώρευσης (κρίσεων) και επανασυσσώρευσης (νέων περιφράξεων), που καθιστούν τις περιφράξεις μια συνεχόμενη διαδικασία, σύμφυτη με το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. (Federici, 2011, Federici, 2019, De Angelis, 2001, Caffentzis, 2010, Smith, 2009)

Οι νέες περιφράξεις.

Η μακράιωνη ιστορία των μεσαιωνικών περιφράξεων ανέδειξε την περιφέρεια ως τόπο παραγωγής της πραγματικής υπεραξίας, καθιστώντας την υποτελή στις συνθήκες αστικοποίησης, καθώς αντιπροσώπευε το μέσο παραγωγής και αναπαραγωγής της αστικής συνθήκης. Η ιστορία αυτή συνοδεύτηκε από αιώνες καταπάτησης και λεηλασίας των φυσικών πόρων και αιώνες εκτοπισμού, εξόντωσης και βίας απέναντι στην εργατική τάξη με την ευρεία έννοια του όρου. Οι περιφράξεις αναδιαμόρφωσαν ριζικά την άμεση εξάρτηση αναπαραγωγής των κοινοτήτων με το δικαίωμα πρόσβασης και διαχείρισης της γης, με αποτέλεσμα η επιβίωση να διαμεσολαβηθεί από το κεφάλαιο, μέσω της μισθωτής εργασίας. (Federici, 2011) Οι “πρώτες” περιφράξεις δημιούργησαν τις πρόσφορες συνθήκες για την άνθηση του βιομηχανικού καπιταλισμού και της βιομηχανικής πόλης, αλλά όπως ήδη έχουμε αναφέρει το σύστημα αυτό παράγει εσωτερικές αντιφάσεις ή κρίσεις τις οποίες καλείται να διαχειριστεί και να εκμεταλλευτεί δεσμεύοντας εκ νέου τον κοινό πλούτο. Τις σύγχρονες κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος μπορούμε να διακρίνουμε σε δύο επίπεδα: στην παγκόσμια κρίση χρέους και στην κλιματική αλλαγή. Είναι οι κρίσεις που σημαδεύουν την εποχή μας και οι συνέπειες τους μεταβάλλουν δραστικά τόσο την κοινωνικο-οικονομική μας σχέση με τη φύση και την “ενδοχώρα” όσο και τους παράγοντες που συντηρούν το φαινόμενο της αστικοποίησης. (Smith, 2009) Τόσο η κρίση χρέους όσο και η κλιματική αλλαγή έχουν διανοίξει δρόμους για τις “νέες περιφράξεις” της εποχής μας, για συσσώρευση μέσω της εκποίησης (accumulation by dispossession) (Harvey, 2003) και συσσώρευση μέσω της διατήρησης, καθώς το κεφάλαιο όχι απλώς επιβιώνει των καταστροφών, αλλά φαίνεται ότι ανθεί από την εκμετάλλευσή τους. (Midnight Notes Collective, 1990, Midnight Notes Collective, 2009, Federici, 2019)

Χρησιμοποιώντας τον όρο “Νέες Περιφράξεις” που διατύπωσε η κολεκτίβα Midnight Notes, η Silvia Federici περιγράφει το πως ο εκτοπισμός των αυτόχθονων από τη γη και η αρπαγή των μέσων αναπαραγωγής τους καθώς και η αποικιοκρατία συνεχίζονται ως πρακτικές καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσα από τα προγράμματα διαρθρωτικών αλλαγών του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Παγκόσμιας Τράπεζας, στο καθεστώς της παγκόσμιας κρίσης χρέους, εξετάζοντας το παράδειγμα της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής κατά τη δεκαετία του ‘80. (Federici, 2019) Σύμφωνα με τη Federici, οι νέες περιφράξεις βασίζονται στα ίδια επίδικα, δηλαδή στη γη και στη δημιουργία εξαθλιωμένων φθηνών εργατικών χεριών, χρησιμοποιώντας όμως διαφορετικά μέσα· όχι τη φυσική βία και την άμεση σωματική εξόντωση, αλλά την οικονομική εξαθλίωση και τον εξαναγκασμό. (ibid) Αυτό το “μακρινό φαινόμενο” που περιγράφει η Federici για την Αφρική και τη Λατινική Αμερική, βίωσε και η Ελλάδα στην κρίση χρέους του 2008, που ακόμα συνεχίζεται, με

άμεσα αποτελέσματα τις ιδιωτικοποιήσεις γης και δημόσιων αγαθών, για την αξιοποίησή τους από ιδιώτες επενδυτές και την ταυτόχρονη οικονομική εξαθλίωση του πληθυσμού, που μετατράπηκε σε φθινό, χαμηλόμισθο εργάτη αυξημένης κινητικότητας. Από το 2010 μέχρι σήμερα, με την υπαγωγή μας στα προγράμματα "διάσωσης" έχουμε γίνει μάρτυρες της πιο οργανωμένης και μαζικής εκστρατείας ιδιωτικοποιήσεων που βάζει τόσο το άγριο περιβάλλον, όσο και τα κεκτημένα χρόνων της εργατικής τάξης.

Στις νέες περιφράξεις πραγματώνεται η μετάβαση από τη βία στο χρέος ως στρατηγική πειθάρχησης και ιδιοποίησης της παραγωγικής δύναμης και μέσα από τις νέες περιφράξεις επιλύεται το πρόβλημα της αποσυσώρευσης που παρατηρείται στις περιόδους καπιταλιστικών κρίσεων. (Lazzarato, 2012, Federici, 2019) Αυτή η στρατηγική όμως δεν επιλύει το ζήτημα της επιβίωσης της καπιταλιστικής παραγωγής εν μέσω της κλιματικής αλλαγής. Οι περιφράξεις του χρέους συνεχίζουν να επεκτείνουν τις ρυπογόνες δραστηριότητες μεταθέτοντας τις σε διαφορετικούς τόπους, σε υποτιμημένα και χρεωμένα εδάφη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Smith, "η μπουρζουαζία δεν έχει λύση για το περιβαλλοντικό ζήτημα, απλώς το μετακινεί από τόπο σε τόπο." (Smith, 2009: 20) Η περιβαλλοντική κρίση όμως είναι υπαρκτή και έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών απαιτήσεων για μια ουσιαστική αναδιάρθρωση του τρόπου παραγωγής, που θα ανταποκρίνεται στη βιωσιμότητα του πλανήτη και στη δυνατότητα αναπλήρωσης των φυσικών διαθέσιμων αποθεμάτων. Η διαχείριση της φύσης συνδυάζεται σήμερα όλο και πιο έντονα με την έννοια της βιωσιμότητας, μια έννοια ήδη δημοφιλή από τη δεκαετία του '90, που όπως αναφέρουν οι Gould και Lewis, πηγάζει από την επιταγή της βιώσιμης ανάπτυξης και εμφανίστηκε το 1987 στην έκθεση της Παγκόσμιας Κομισιόν για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, με τίτλο το Κοινό μας Μέλλον (Our common future). (Gould and Lewis, 2016: 3) Βασική ιδέα πίσω από την έννοια της βιωσιμότητας αποτελεί η δημιουργία αναπτυξιακών προϋποθέσεων χωρίς τη συνακόλουθη περιβαλλοντική καταστροφή, που συντελούνταν στο προηγούμενο οικονομικό παράδειγμα, καθώς η επιβάρυνση του περιβάλλοντος θεωρούνταν μέχρι τότε μια αναπόφευκτη συνθήκη της ανάπτυξης. (ibid) Καθώς λοιπόν το καμπανάκι για το τέλος έχει χτυπήσει, ο διεθνής καπιταλισμός οφείλει να προσαρμοστεί, να γίνει πράσινος, και το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, πέρα από την παραγωγή νέων στρατηγικών και πρωτόκολλων βιώσιμης εκμετάλλευσης των κοινών πόρων, παράγει και ευφάνταστες στρατηγικές εμπορευματοποίησης της ίδιας της συνθήκης διάσωσης του περιβάλλοντος, που όχι μόνο δεν αποδευσεύουν τη "φύση" από τις καπιταλιστικές διαδικασίες παραγωγής υπεραξίας, αλλά αντιθέτως τις εντείνουν σε έναν πρωτόγνωρο βαθμό. (Smith, 2009)

Τη γενική συνθήκη συσσώρευσης μέσω της συντήρησης του φυσικού περιβάλλοντος μας περιγράφει η Jessica Dempsey, μέσω της ανάλυσης των σκίτσων που συνοδεύουν το άρθρο του

Economist με τίτλο "Are you being served?", που δημοσιεύτηκε στην έντυπη έκδοση τον Απρίλιο 2005. (Dempsey, 2016) Στο πρώτο σκίτσο παρουσιάζεται ένας λευκός εύθυμος γραφειοκράτης που παραδίδει ένα σακί χρήματα σε ανθρωπο-ζώα για τις υπηρεσίες τους και στο δεύτερο ο ίδιος γραφειοκράτης να προσφέρει την ίδια εξαγορά σε έναν campesino, αγρότη της Λατινικής Αμερικής, προκειμένου να αφήσει στην άκρη το τσεκούρι του, να σταματήσει να κόβει δέντρα από τα κτήματά τα οποία υπενοικιάζει και να αφήσει τη γη του ανεκμετάλλευτη. (ibid, Economist, 2005) Από αυτά τα δύο σκίτσα μπορούμε να εξάγουμε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την παγκοσμιοποιημένη οικονομία της έκτακτης ανάγκης, τη διαχείριση της φύσης στη βάση του επείγοντος και τις νέες πράσινες περιφράξεις.

Εικόνα 4 : Η εξαγορά του campesino (πηγή: Enterprising Nature, Jessica Dempsey)

Τα σκίτσα αυτά φανερώνουν τις μεθόδους εκμετάλλευσης μιας ακόμα ευκαιρίας διαχείρισης της "δημιουργικής (ακόμα) καταστροφής" του προσώπου της γης. Η βιώσιμη ανάπτυξη καλεί σε μια νέα συσσώρευση μέσω της διατήρησης, μέσω της προστασίας και της δημιουργίας πεδίων απάτητων, που θα χρησιμεύσουν ως αναπνευστική υποστήριξη του πλανήτη, προκειμένου να συνεχίζεται απρόσκοπτα η κυριαρχία των καπιταλιστικών δραστηριοτήτων. Ο Smith, περιγράφει πολύ ξεκάθαρα τις ευκαιρίες καπιταλιστικής ανάπτυξης που δημιουργεί η προστασία του περιβάλλοντος και η ανάσχεση της κλιματικής απειλής. Αναφερόμενος στο Πρωτόκολλο του Κιότο, στη συμφωνία που τέθηκε σε ισχύ το 2005 για τη μείωση των

Εικόνα 5 : Are you being served? (πηγή: Enterprising Nature, Jessica Dempsey)

εκπομπών ρύπων που προκαλούν το φαινόμενο του θερμοκηπίου, μας εξηγεί το πως ο παγκόσμιος καπιταλισμός εκμεταλλεύτηκε τη δυνατότητα αγοραπωλησίας δικαιωμάτων εκπομπής ρύπων διανοίγοντας ένα νέο πεδίο κερδοφορίας. (Smith, 2009) Στο πλαίσιο αυτής της αγοραπωλησίας εντάσσεται το δεύτερο σκίτσο του Economist, όπου ο campesino εξαγοράζεται προκειμένου να μην αποψιλώσει τις δασικές εκτάσεις - που είτε υπενοικιάζει από κάποιον μεγαλοϊδιοκτήτη γης, είτε απασχολείται σε αυτές ως εργάτης γης - εκκωρώντας το “πιστωτικό” του υπόλοιπο σε ρύπους στις πιο ρυπογόνες δραστηριότητες της παγκοσμιοποιημένης βιομηχανίας. (Dempsey, 2016) Η λογική αυτή προσιδιάζει στην κριτική του Hardin για την οριζόντια διαχείριση των κοινών πόρων, που σύμφωνα με τον ίδιο, θα οδηγήσει σε φαινόμενα αλόγιστης εκμετάλλευσης της γης και έλλειψης αγαθών. (Hardin, 1968) Τη θέση λοιπόν των ανεύθυνων commoners του Hardin, αποδίδει το Economist στους campesinos, οι οποίοι καθώς εκμεταλλεύονται τη γη έξω από ένα κεντρικό πλαίσιο διαχείρισης συμβάλλουν στην περιβαλλοντική υποβάθμιση και απειλή, ενώ ταυτόχρονα θεματοφύλακας της διάσωσης του περιβάλλοντος τίθεται το παγκόσμιο κεφάλαιο. Η διατήρηση όμως αυτών των τοπίων οδηγεί σε μια συνεχόμενη ένταση των φαινομένων άνισης ανάπτυξης και οικονομικής εξαθλίωσης, καθώς η αγοραπωλησία πιστωτικών μονάδων ρύπων δεν αποφέρει για τον campesino τα ίδια οφέλη με την εκμετάλλευση και τη διαχείριση της γης. Σαν αποτέλεσμα παρατηρείται μια ολοένα και μεγαλύτερη εξαθλίωση των κοινοτήτων που κατοικούν στα απειλούμενα και δυσεύρετα απάτητα σημεία του πλανήτη, η οποία με τη σειρά της συμβάλλει, αν όχι επιταχύνει, τις διαδικασίες περιβαλλοντικής υποβάθμισης. (Smith, 2009)

Λειτουργικά Τοπία.

Στις προηγούμενες ενότητες είδαμε πως οι περιφράξεις, παλιές και νέες, αποτελούν ανά τους αιώνες την κύρια στρατηγική καπιταλιστικής συσσώρευσης και αναπροσαρμόζονται για να αδράξουν τις ευκαιρίες του επείγοντος των παγκόσμιων οικονομικών και περιβαλλοντικών κρίσεων. Όπως είναι εμφανές, η "φύση", τόσο με την έννοια της κατασκευασμένης φύσης-παραγωγής που πραγματώνεται στην αγροτική περιφέρεια, όσο και με την έννοια των άγριων προστατευόμενων σημείων του πλανήτη αλλά και με την έννοια των σωμάτων των "άγριων", ευάλωτων πληθυσμών που ζουν στην περιφέρεια των μεγάλων αστικών κέντρων, λαμβάνει κεντρικό χαρακτήρα ως πεδίο παραγωγής υπεραξίας, καθιστώντας τον έλεγχο και την οργάνωση της ένα συνεχές πεδίο διεκδίκησης. Τι είναι όμως αυτό που μεταβάλλεται με την αλλαγή παραδείγματος και τις νέες πράσινες περιφράξεις της διάσωσης;

Αν επανέλθουμε στον χωρο-χρονικό άξονα της αστικοποίησης του Lefebvre και στο πρώτο σημείο τομής που διακρίνει κατά τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, θα δούμε ότι ναί μεν σε αυτό το σημείο η περιφέρεια παράκμαζι και αποδυναμώνεται μέσα από τις περιφράξεις, δημιουργώντας κύμματα αστικοποίησης και μεταβάλλοντας την αίσθηση της παραγωγής από την αυτοσυντήρηση στην συντήρηση της αστικής συνθήκης, αλλά ταυτόχρονα βλέπουμε ότι αυτή η σχέση πραγματώνεται χωρικά σε μια ένα προς ένα ανατροφοδότηση. (Lefebvre, 2003 [1970]) Η πόλη του Μεσαίωνα βασίζει τις οικονομικές της δραστηριότητες ως επί το πλείστον στην εγγύς περιφέρειά της. Καθώς όμως η αστικοποίηση επεκτείνεται η σχέση μεταξύ κέντρου και περιφέρειας διαφοροποιείται. Ο Lefebvre αναφέρεται σε αυτήν τη συνθήκη με τους όρους *implosion - explosion* (εσωτερική κατάρρευση - έκρηξη), που δανείζεται από την πυρηνική φυσική, καθώς όπως αναφέρει όσο η αστική συνθήκη εντείνεται, δημιουργώντας στα αστικά κέντρα μια υπερσυγκέντρωση ανθρώπων, πλούτου, γνώσης και εμπορευμάτων, τόσο η πόλη εκρύνγνεται και επεκτείνεται προς την περιφέρεια μέσω της προαστιοποίησης, των τουριστικών θέρετρων και άλλων περιφερειακών χωρικών οργανώσεων. (ibid: 14) Αυτό το σχήμα της εσωτερικής κατάρρευσης και έκρηξης τοποθετεί ο Lefebvre στον άξονά του ανάμεσα στην βιομηχανική πόλη και στο κρίσιμο σημείο μιας πλήρους αστικοποίησης. (ibid: 15)

Από αυτό το νήμα σκέψης εφορμεί η έρευνα του Neil Brenner και του Νίκου Κατσίκη για

τα λειτουργικά τοπία της αστικοποίησης, σε μια εποχή που φαίνεται πως έχει προσπεράσει το κρίσιμο σημείο που έθεσε κατά τη δεκαετία του '70 ο Lefebvre. (Brenner και Katsikis, 2020) Οι Brenner και Κατσίκης προσπαθούν να ιχνογραφήσουν τις μεταλλάξεις στη σχέση αστικού κέντρου και περιφέρειας, διακρίνοντας τέσσερα κομβικά σημεία. Ως πρώτο σημείο ορίζουν τις μεταβολές εγγύτητας μεταξύ πόλης και περιφέρειας, καθώς οι μεταβολικές τους σχέσεις δεν ανταποκρίνονται στη γειτνίαση αλλά σε υπερεθνικά δίκτυα παραγωγής, όπως επίσης και την ανάπτυξη ενός εκτενούς δικτύου περιφερειακών υποδομών που στοχεύουν στην αύξηση της παραγωγικότητας και της συνδεσιμότητας των τοπίων παραγωγής. Το δεύτερο σημείο μετάλλαξης το τοποθετούν στη μεταβολή του δικτύου των ροών υλικών πόρων και εργασίας, καθώς η σχέση πόλη – ενδοχώρα μεταβάλλεται στη σχέση ενδοχώρα – ενδοχώρα. Ως παράδειγμα αυτής της διαδικασίας αναφέρουν τις ροές σόγιας από τον Αμαζόνιο στους βοσκότοπους της Κίνας. Τρίτο σημείο μετάλλαξης εντοπίζουν στην μετατροπή από την τυπική υπαγωγή της ενδοχώρας στο κεφάλαιο στην πραγματική υπαγωγή της κατά την Μαρξιστική έννοια. (Marx, 1990) Ενώ η τυπική υπαγωγή στο κεφάλαιο εφορμούσε από διαδικασίες καθυστάτησης τόσο των τοπίων όσο και των ευάλωτων πληθυσμών της περιφέρειας και από την αντίληψη ότι το τοπίο αυτό αποτελεί ένα εξωγενές πεδίο προσφοράς πόρων, η πραγματική υπαγωγή ορίζεται από σχέσεις αυτοδιαμεσολάβησης, όπου το κεφάλαιο κατασκευάζει μια “δεύτερη” φύση της περιφέρειας, δεσμεύοντας και μεταβάλλοντας τους φυσικούς πόρους ενώ ταυτόχρονα το φυσικό απόθεμα ανασκευάζεται και αναπαράγεται βάσει αυτής της παρέμβασης. (Smith, 2009: 30) Το τέταρτο και τελευταίο σημείο το εντοπίζουν στις μεταβολικές ρήξεις και στους κύκλους δημιουργικής καταστροφής, όπως κατονομάζουν τις διαδικασίες επένδυσης και εγκατάλειψης περιφερειακών τοπίων όταν τα περιβαλλοντικά τους αποθέματα έχουν εξαντληθεί και οι διαδικασίες συσσώρευσης αποσταθεροποιούνται. Υπό αυτή την έννοια η περιφέρεια αποτελεί ένα χρονικά ασταθές και ευάλωτο τοπίο. (Brenner και Katsikis, 2020: 28)

Σύμφωνα με τους Brenner και Katsikis, παρά την κατασκευασμένη πεποίθηση ότι τα αστικά κέντρα αποτελούν αυτοπροωθούμενα οικονομικά συστήματα, η πραγματικότητα είναι ότι τα κέντρα αυτά, ως χωρο-κοινωνικοί πυκνωτές, υποτηρίζονται από μεταβολικές ροές παραγωγής της περιφέρειας (εργασία, υλικοί πόροι, νερό, τροφή), ενώ ταυτόχρονα εκλύουν μεταβολικά υποπροϊόντα τα οποία καλείται να “απορροφήσει” η περιφέρεια (απόβλητα, ρύπανση, διοξείδιο του άνθρακα κ.ά.) (ibid: 25) Υπό αυτή την έννοια δεν μπορεί να γίνεται λόγος για το φαινόμενο της αστικοποίησης, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται όλα αυτά τα τοπία παραγωγής και εναπόθεσης που προϋποθέτουν και αναπαράγουν την αστική κατοίκηση, τα οποία οι Brenner και Κατσίκης ονομάζουν λειτουργικά τοπία (operational landscapes), και περιλαμβάνουν τις μη αστικές γεωγραφίες των περιφράξεων γης, του εκτοπισμού, της βιομηχανικής καλλιέργειας, των εξορρύξεων, της ενέργειας,

των logistics, της διαχείρισης και επεξεργασίας αποβλήτων και της μετατόπισης του οικολογικού φορτίου. (ibid: 25) Αυτά τα λειτουργικά τοπία, που καταλαμβάνουν το 70% της έκτασης του πλανήτη, τροφοδοτούν τα αστικά κέντρα, που καταλαμβάνουν μόλις το 3% και “διορθώνουν” ή διαχειρίζονται τις συνέπειες της αστικοποίησης. (Katsikis, 2018)

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι τα λειτουργικά τοπία των Brenner και Katsikis συσχετίζονται με το φαινόμενο της αστικής διάχυσης (urban sprawl), που απασχολεί τους ερευνητές των αστικών γεωγραφιών εδώ και δεκαετίες. Ο όρος αστική διάχυση χρησιμοποιείται, κυρίως με μια αρνητική χροιά, για να περιγράψει την “χαμηλής πυκνότητας και αναποτελεσματική έκρηξη της προαστιοποίησης, που παρατηρείται στην περιφέρεια των μεγάλων αστικών κέντρων” και η οποία δημιουργεί σοβαρές επιπτώσεις τόσο από πλευράς άνισης ανάπτυξης όσο και από πλευράς περιβαλλοντικής υποβάθμισης. (Couch et al, 2007: 3, Nechyba and Walsh, 2004) Για να περιγράψουν το φαινόμενο της αστικής διάχυσης, ο Chris Couch, η Lila Leontidou και ο Gerhard Petschel-Held χρησιμοποιούν την αναλογία ενός κωνικού κάστρου στην άμμο, το οποίο όταν κατασκευαστεί έχει σταθερό ύψος, σταθερή κλίση και περιφέρεια. Αν σε αυτό το κάστρο όμως ρίξει κανείς νερό το ύψος του μειώνεται και η περιφέρεια του απλώνεται, διατηρώντας όμως παράλληλα σταθερή την ποσότητα της άμμου που χρησιμοποιείται στην κατασκευή. Με αυτή την αναλογία περιγράφεται η έξαρση της προαστιοποίησης και οι συνέπειές της στη μορφή της σύγχρονης πόλης. (ibid: 4) Η αστική διάχυση έτσι όπως αναλύεται από τους Couch, Leontidou και Petschel-Held όμως, αναφέρεται σε μια προαστιοποίηση άμεσα συνδεδεμένη με αστικές υποδομές και με χρήσεις γης, που ποικίλλουν από τις παραγωγικές αγροτικές και βιομηχανικές χρήσεις μέχρι τις οικιστικές ζώνες, χωρίς ταυτόχρονα να περιλαμβάνει τα τοπία διατήρησης του φυσικού στοιχείου, που ορίζονται ως περιοχές “απάτητες” και προστατευόμενες και τα οποία περιλαμβάνονται στα λειτουργικά τοπία των Brenner και Katsikis, ως τοπία μετατόπισης του οικολογικού φορτίου. (Brenner και Katsikis, 2020: 25) Η συμπερίληψη των δρυμών, των περιοχών Natura και των προστατευόμενων ζωνών – που ορίζονται από νομοθεσίες απαγόρευσης της ανθρώπινης δραστηριότητας στο πλαίσιο τους – στα λειτουργικά τοπία δεν αφορά στη μετατροπή του υποβάθρου τους από έναν ανθρωπογενή παράγοντα, αλλά ακριβώς σε αυτή την απουσία της ανθρώπινης δραστηριότητας, που είναι στρατηγικά απαραίτητη για την επιβίωση της αστικοποίησης και των παραγωγικών διαδικασιών, καθώς τα τοπία αυτά λειτουργούν ως αναπνευστική μηχανική υποστήριξη των πόλεων.

Αυτή η αδιάρρηκτη και ζωτική σχέση κέντρου-περιφέρειας, που υπερβαίνει την λογική της αστικής διάχυσης, καθώς το πεδίο μελέτης επεκτείνεται για να συμπεριλάβει τις μεταβολικές ροές, οδηγεί στην εικόνα μιας πόλης χωρίς όρια, χωρίς εξωτερικό και μιας ενδοχώρας και ενός φυσικού τοπίου που αποτελεί ένα αδιάσπαστο εσωτερικό της αστικής συνθήκης, ώστε η προαστιοποίηση

των πόλεων να περιλαμβάνει το σύνολο της επικράτειας. (Brenner, 2013) Αυτή η παραδοχή λοιπόν δημιουργεί μια διάρρηξη στο δίπολο του φυσικού και πολιτιστικού που βρίσκει χωρική υπόσταση στα τοπία της ενδοχώρας και της πόλης, καταρρίπτωντας το φαντασιακό της εξωγενούς περιφέρειας και των χωριστών χωρικών σφαιρών. Επανερχόμενοι λοιπόν στο αρχικό σχήμα διερεύνησης του αρχιπελάγους, που ορίζει μια αυστηρή οριοθέτηση ανάμεσα στον οργανωμένο θύλακα της πόλης και στη χαώδη περιφέρεια, παρατηρούμε ότι η πραγματική υπαγωγή της περιφέρειας στην διαδικασία της αστικοποίησης, ως απόρροια της πραγματικής υπαγωγής της φύσης (έμβιας και μη) στο κεφάλαιο, καταργεί ουσιαστικά αυτή την οριοθέτηση, καθώς η περιφέρεια παράγεται και αναπαράγεται καθ'εικόνα του αστικού πεδίου. Αυτός ο ισχυρισμός δημιουργεί μια πρώτη έντονη ανάγκη εξεύρεσης ενός διαφορετικού εργαλείου τόσο για την ερμηνεία και κατανόηση των σχέσεων που περιγράψαμε όσο και ως αφετηρία για τη διάνοιξη νέων τρόπων και μεθόδων συμβιωτικής αστικής κατοίκησης.

Εικόνα 6 : Εκσκαφείς ορυχείων (πηγή: Ενέργεια και Τοπικές Κοινωνίες, Ιωάννα Τσίγκανου, Ρόη Κίντη)

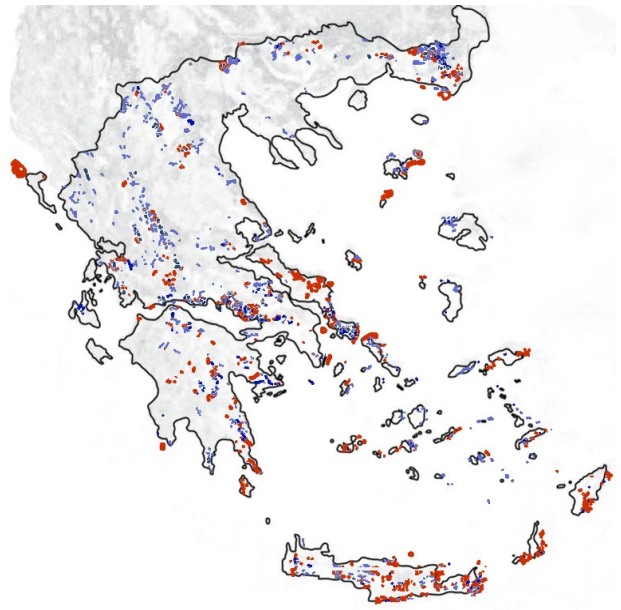
Τα λειτουργικά τοπία της ελληνικής επικράτειας. Το παράδειγμα των αιολικών εργοστασίων.

Η υπαγωγή της περιφέρειας στα μεγάλα κέντρα της αστικοποίησης μπορεί να γίνει έκδηλη στην ελληνική επικράτεια αν εξετάσει κανείς τις χωρικές μεταβολές που βρίσκονται υπό εξέλιξη και αυτές που προγραμματίζονται στο πλαίσιο της ενεργειακής στροφής στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Η μετάβαση στην πράσινη ενέργεια μεταβάλλει ριζικά τις χωροταξικές σχέσεις της περιφέρειας, προκειμένου να καλυφθούν οι ενεργειακές ανάγκες των μεγάλων αστικών κέντρων και των νέων επενδυτικών δραστηριοτήτων. Στον ενεργειακό ανασχηματισμό της ελληνικής επικράτειας μπορεί κανείς να αναγνώσει τις μεταβολές των σχέσεων αστικού κέντρου και περιφέρειας που καταδεικνύουν οι Brenner και Κατσίκης, την έκρηξη της αστικοποίησης που μεταβάλλει ριζικά παρθένα τοπία και οικοσυστήματα και τις μεταβολικές ρήξεις και τους κύκλους δημιουργικής καταστροφής των λειτουργικών τοπίων που εξάντλησαν το περιβαλλοντικό τους απόθεμα. (Brenner και Katsikis, 2020)

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα το ενεργειακό ζήτημα βρίσκεται στο προσκήνιο, σε μια προσπάθεια της Ελληνικής πολιτείας να συμμορφωθεί με τη συνθήκη του Κιότο και τους κανονισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη μείωση εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και για πλήρη αποκοπή της ηλεκτροδότησης από τον λιγνίτη έως το 2028, αλλά και για την απελευθέρωση της αγοράς ενέργειας και την διείσδυση των ΑΠΕ στην εγχώρια παραγωγή. (Ρούλης Κοκελίδης, 2020, Τσίγκανου και Κίνητη, 2018: 18, 35) Η εθνική ενεργειακή πολιτική είναι άμεσα συνδεδεμένη με την παγκόσμια αγορά ενέργειας και τους “κανόνες λειτουργίας των παντός είδους χρηματιστηρίων αξιών, τιμών και ρύπων”. (Τσίγκανου και Κίνητη, 2018: 18) Ταυτόχρονα η ενέργεια παρουσιάζεται ως ένας από τους πιο πρόσφορους κλάδους επενδύσεων και ανάπτυξης, με την “επιθετική διείσδυση ιδιωτικών κεφαλαίων” στην εγχώρια παραγωγή και προσφορά ενέργειας (ibid), αλλά και ως επίδοκο κυριαρχίας στην επικράτεια, με τις συνεχείς διαμάχες γειτονικών κρατών για τα όρια των αποκλειστικών οικονομικών θαλάσσιων ζωνών (ΑΟΖ) και τη σχετική εκμετάλλευση ορυκτών πόρων (φυσικού αερίου και υδρογονανθράκων). (ibid: 98) Το ενεργειακό ζήτημα όμως πέρα από πεδίο διαμόρφωσης γεωπολιτικών αντιδικιών σε επίπεδο μεσογειακής λεκάνης, διαμορφώνει καθοριστικά και τους συσχετισμούς στα όρια της επικράτειας, όπου μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων (νέο περιβαλλοντικό νομοσχέδιο) διανοίγονται νέα πεδία εκμετάλλευσης και κερδοφορίας που

μεταβάλλουν καθοριστικά το προφίλ της ελληνικής περιφέρειας. Σε αυτό το πλαίσιο η στροφή στην απολιγνιτοποίηση και στην εγκατάσταση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (ΑΠΕ) στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας, αλλά και το ολοένα και αυξανόμενο αίτημα για πλήρη ενεργειακή διασύνδεση της χώρας, (ibid: 19) μεταβάλλει δραστικά τη χωρική και κοινωνική οργάνωση της περιφέρειας, η οποία καλείται να αναδιαμορφωθεί προκειμένου να καλύψει τις καταναλωτικές ανάγκες ηλεκτρισμού των μεγάλων αστικών κέντρων και των μονάδων παραγωγής της χώρας.

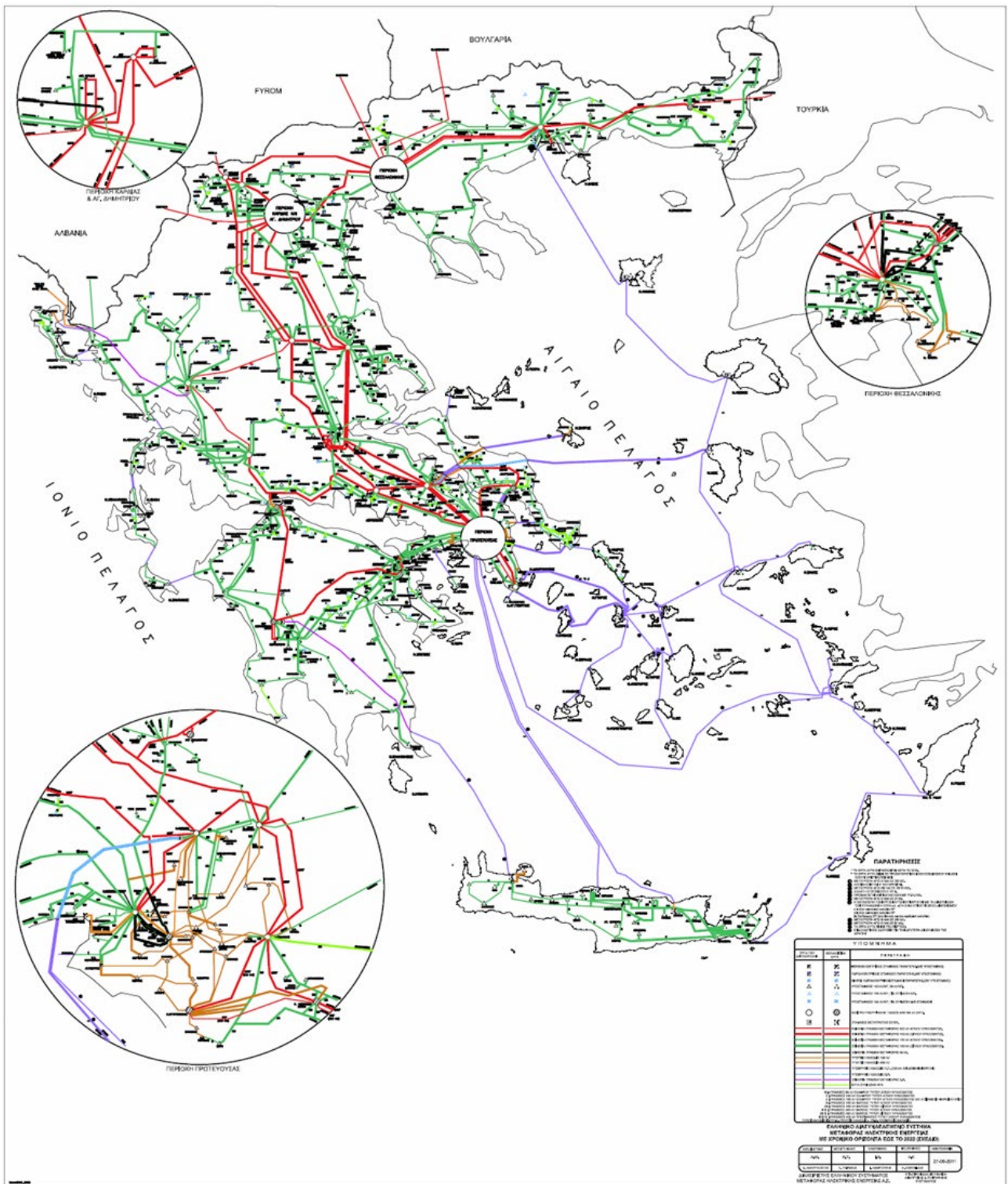
Στο πλαίσιο της δέσμευσης για μια πλήρη απολιγνιτοποίηση της ενεργειακής παραγωγής μέχρι το 2028 διανοίγεται ένα τεράστιο πεδίο επενδυτικών ευκαιριών στην εγκατάσταση και αξιοποίηση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και κυρίως αιολικών εργοστασίων. Το πρώτο αιολικό "πάρκο" εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα ήδη από το 1982 στην Κύθνο, προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες του νησιού σε ηλεκτροδότηση, καθώς παρουσιαζόταν δυσκολία κάλυψης των απομακρυσμένων περιοχών από τα υπάρχοντα δίκτυα της ΔΕΗ που βασίζονταν στη λιγνιτική παραγωγή της ενδοχώρας. Από τη δεκαετία του '80 λοιπόν και έπειτα παρατηρήθηκε μια σποραδική εγκατάσταση ΑΠΕ στα νησιά και στις απομακρυσμένες περιοχές, με στόχο την τοπική κάλυψη και ενίσχυση των ενεργειακών δικτύων. (Ο Ασκός του Αιόλου, 2020) Το ενεργειακό τοπίο διασύνδεσης της ελληνικής επικράτειας λοιπόν

Εικόνα 7 : Χάρτης ενεργών και προς αξιολόγηση αιολικών εργοστασίων. (πηγή: Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας, geodata)

Εικόνα 8 : Κατανομή επενδυτικού Ενδιαφέροντος για μικρά υδροηλεκτρικά έργα (πηγή: Παράρτημα, Εθνικός Ενεργειακός Χάρτης 2050, ΥΠΕΚΑ και ΡΑΕ, 2010)

Εικόνα 9 : Χάρτης δικτύων μεταφοράς ενέργειας προς τα αστικά κέντρα. (πηγή: Εθνικός Ενεργειακός Χάρτης 2050, ΥΠΕΚΑ)

βασίστηκε σε μια διασυνδεδεμένη ενδοχώρα και ένα μη-διασυνδεδεμένο σύστημα των νησιών. (Τσίγκανου και Κίντη, 2018: 26) Αυτή η δομή των ενεργειακών δικτύων προτίθεται να μεταβληθεί δραστικά με τα νέα τοπία ενεργειακής διασύνδεσης (βλ. Εικόνα 9) καθώς η διείσδυση των ΑΠΕ στην παραγωγή ενέργειας εκτοξεύεται και η εγκατάσταση ΑΠΕ σε νησιωτικές περιοχές ξεπερνά τις ανάγκες τοπικής κάλυψης. Άλλωστε, η παροχή ενέργειας στο σύνολο της επικράτειας από ΑΠΕ προτίθεται να πολλαπλασιαστεί προκειμένου να καλύψει το 53,15% της ενέργειας που παράγεται από τους θερμικούς σταθμούς καύσης λιγνίτη και με δέσμευση για άνοδο του ποσοστού κάλυψης των ΑΠΕ από 13,9% το 2011 σε 34% έως το 2030. (Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας) Τα ποσοστά αυτά οδηγούν σε ένα κολοσσιαίο σχέδιο εγκατάστασης αιολικών εργοστασίων που διατρέχει το σύνολο της επικράτειας από τα Κυκλαδίτικα νησιά, μέχρι την Κρήτη και τα βουνά της ενδοχώρας και σε ένα εκτενές δίκτυο διασύνδεσης. Την υλοποίηση του σχεδίου αυτού αναλαμβάνουν με διαφορετικές επωνυμίες οι μεγάλοι παίκτες στην ενεργειακή σκακιέρα (ΤΕΡΝΑ, Κοπελούζος, ΕΛΠΕ κ.ά.) με την θεσμική και οικονομική αρωγή της ελληνικής πολιτείας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης και με μόνιμο αντίδικο τις τοπικές κοινωνίες. (Ο Ασκός του Αιόλου, 2020, Τσίγκανου και Κίντη, 2018: 120)

Η εγκατάσταση αιολικών εργοστασίων στο σύνολο της επικράτειας, συνοδεύεται από μια εντεινόμενη ρητορική του επερχόμενου ολέθρου της κλιματικής αλλαγής και των υποτιθέμενων εργαλείων αναχαίτισης του κινδύνου, με την ανεμογεννήτρια να μετατρέπεται σε σημαία μιας περιβαλλοντικής κρατικής συνείδησης, που όμως αποκρύπτει με δεξιοτεχνία την πραγματικότητα τόσο των περιβαλλοντικών όσο και των κοινωνικών επιπτώσεων της στροφής στην “πράσινη” ενέργεια. Οι ΑΠΕ, που βασίζονται σε μη σταθερές πηγές, όπως είναι η αιολική και ηλιακή ενέργεια, δηλαδή σε πηγές “αναξιόπιστες” ως προς την συνεχή παροχή τους, είναι εντελώς ασυμβίβαστες με την επιταγή της συνεχούς παραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. (Ασκός του Αιόλου, 2020) Με λίγα λόγια η παραγωγή δεν μπορεί να διακόπτεται κάθε φορά που συννεφιάζει ή που κόβεται ο ούριος άνεμος, όπως η γραμμική παραγωγή δεν μπόρεσε ποτέ να ακολουθήσει την κυκλική χρονικότητα αναπαραγωγής των φυσικών πόρων και τους ρυθμούς φυσικής αυτοδιόρθωσης και αναπλήρωσης των περιβαλλοντικών αγαθών. Υπό αυτή την έννοια οι ΑΠΕ μπορούν να αποτελέσουν ενεργειακή πηγή μόνο εφόσον υπάρχουν εφεδρικά συστήματα παραγωγής ενέργειας που θα βασίζονται στα ορυκτά καύσιμα, ώστε να καλύπτουν το ενεργειακό κενό που επιβάλλει η φύση με τους ρυθμούς της. (ibid) Ταυτόχρονα, οι αναξιόπιστες για την καπιταλιστική παραγωγή και κατανάλωση ΑΠΕ, αποτελούν εξαιρετικά ρυπογόνες κατασκευές, τα ορυκτά υλικά δημιουργίας των οποίων εξορύσσονται κυρίως στην Κίνα με αποτέλεσμα η πράσινη ενέργεια της Ευρώπης και η μείωση ποσοστών εκπεμπόμενων ρύπων να οδηγεί σε μια συνεχή περιβαλλοντική υποβάθμιση άλλων περιοχών του πλανήτη, όπως δείχνουν τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. (EDGAR, 2020)

Είναι πεποίθησή μας λοιπόν πως οι ΑΠΕ δεν αποτελούν από μόνες τους μια ουσιαστική επίλυση του περιβαλλοντικού προβλήματος, το οποίο μπορεί να αναχαιτίσει μόνο μια ριζική αναθεώρηση και ρήξη με το υπάρχον σύστημα παραγωγής. Αποτελούν όμως μια τεράστια πηγή εσόδων για τις παγκόσμιες εταιρίες υποδομών και παροχής ενέργειας, οι οποίες εκμεταλλευόμενες τις κρατικές και Ευρωπαϊκές επιδοτήσεις της πράσινης ενέργειας και μετακυλώντας το κόστος στον καταναλωτή μέσω της φορολογίας και της αύξησης τιμής της παρεχόμενης ηλεκτρικής ενέργειας, διανοίγουν νέα πεδία κέρδους πάνω στο επείγον της κλιματικής αλλαγής και στην αξιοποίηση της επερχόμενης καταστροφής. (Ιωακειμίδου, 2020, Τσίγκανου και Κίντη, 2018: 111-112) Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Τσίγκανου και Κίντη, οι ΑΠΕ αποτελούν ένα μεγάλο κομμάτι των επενδυτικών κεφαλαίων, που υπερβαίνει την ελληνική αγορά ενέργειας αλλά αποτυπώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο, με την εκτόξευση των επενδύσεων στην ηλεκτροπαραγωγή από 130 δις δολάρια το 2000 σε 415 δις παγκοσμίως το 2012, με το μερίδιο των ΑΠΕ σε αυτές τις επενδύσεις να "αυξάνεται από 10% το 2000 σε σχεδόν 45% το 2011, φτάνοντας να αντιπροσωπεύουν το 60% των παγκόσμιων επενδύσεων σε εγκαταστάσεις ηλεκτροπαραγωγής". (Τσίγκανου και Κίντη, 2018: 53-55)

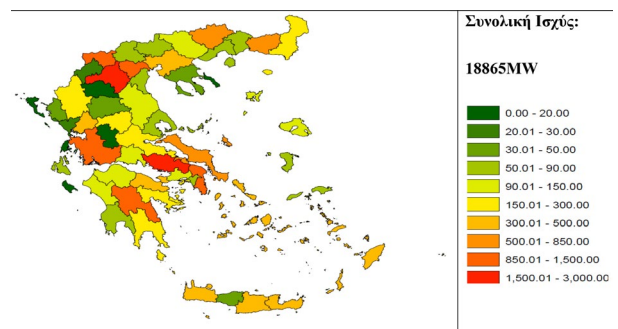
Η ολοένα και αυξανόμενη εγκατάσταση αιολικών εργοστασίων και άλλων ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, όπως φωτοβολταϊκών και υδροηλεκτρικών εργοστασίων, μεταβάλλει καθοριστικά τη χωροταξία και το τοπίο της περιφέρειας των Δυτικών κρατών, ισοπεδώνοντας βουνοκορφές, αποκατακαταρτίζοντας εκτάσεις, εκτρέποντας ποταμούς, απειλώντας την πανίδα, καταστρέφοντας τις τοπικές κοινότητες και εκδιώχνοντας τον πληθυσμό της περιφέρειας. (Ασκός του Αιόλου, 2020) Όπως αναφέρουν οι Τσίγκανου και Κίντη,

η απελευθέρωση της αγοράς ενέργειας και η διεύθυνση του ιδιωτικού τομέα επέφερε ένα νέο καθεστώς αδειοδοτήσεων εγκατάστασης ΑΠΕ, το οποίο συνυπάρχει με την έλλειψη ενός χωροταξικού σχεδιασμού, που οδηγεί σε άναρχες εκμεταλλεύσεις πόρων, σε δυσλειτουργίες στη χωροθέτηση και σε ανομικές καταστάσεις και εγκαταστάσεις στην αγορά ενέργειας." (Τσίγκανου και Κίντη, 2018: 114)

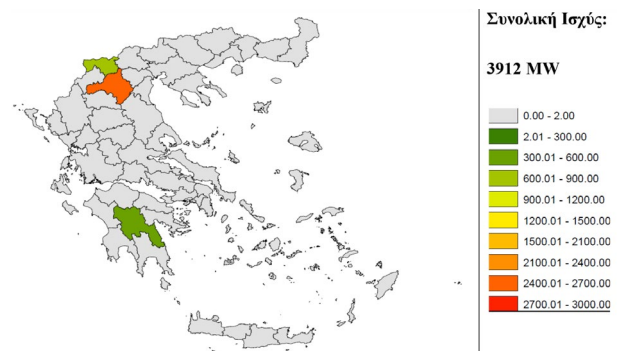
Πέρα από τις θεσμικές ελλείψεις σχεδιασμού όμως η ίδια η φύση των αιολικών εργοστασίων, σαν κατασκευή που απαιτεί συγκεκριμένη χωροθέτηση, εντείνει την αλλοίωση του φυσικού τοπίου και απειλεί τη βιοποικιλότητα. Το μέγεθος της περιβαλλοντικής καταστροφής που θα υποστούν τα νέα ενεργειακά τοπία της Ελλάδας μπορεί κανείς να αντιληφθεί αν λάβει υπόψη του ότι για κάθε μια ανεμογεννήτρια που εγκαθίσταται απαιτείται η εκσκαφή μια έκτασης τουλάχιστον 15x15x3 μέτρων για τη θεμελίωση, που επεκτείνεται στην ισοπέδωση ολόκληρων αγροτικών στρεμμάτων, δασικών εκτάσεων, βοσκότοπων και βουνοκορφών, καθώς τα αιολικά εργοστάσια περιλαμβάνουν

δεκάδες και εκατοντάδες ανεμογεννήτριες προς εγκατάσταση. (Ο Ασκός του Αιόλου, 2020) Πέρα από τα τοπία εγκατάστασης όμως, τα αιολικά εργοστάσια βασίζονται σε εκτενή τοπία διασύνδεσης, που περιλαμβάνουν οδικά δίκτυα προσβασιμότητας, τα οποία, λόγω χωροταξικής τοποθέτησης, διαπερνούν συνήθως δασικές εκτάσεις προκαλώντας ανυπολόγιστες περιβαλλοντικές καταστροφές στα υπάρχοντα οικοσυστήματα, αλλά και εκτενή επίγεια και υποθαλάσσια δίκτυα ενεργειακής διασύνδεσης με τα αστικά κέντρα. (ibid) Τέλος, η ανάγκη δημιουργίας εφεδρικών συστημάτων παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας για την κάλυψη της αναξιοπιστίας των αιολικών εργοστασίων, οδηγεί σε περαιτέρω δέσμευση φυσικών τοπίων, με ίσως πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το φράγμα της λίμνης των Κρεμαστών για παραγωγή υδροηλεκτρικής ενέργειας, που επιβάρυνε τις τοπικές κοινότητες, και την επερχόμενη εκτροπή του Αχελώου. (ibid)

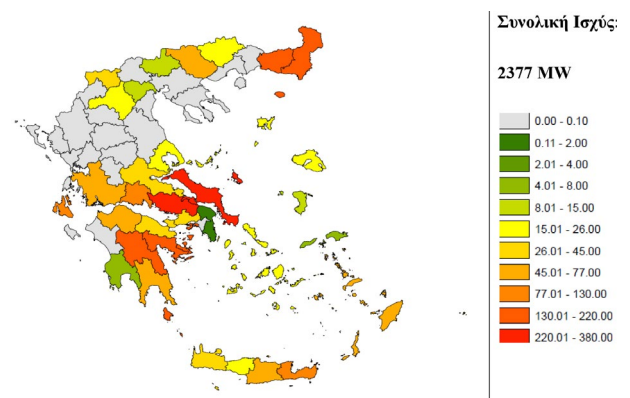
Οι επιπτώσεις της στροφής στην πράσινη ανάπτυξη δεν περιορίζονται φυσικά μόνο στα οικοσυστήματα, αλλά πλήττουν βαριά και τις τοπικές κοινωνίες των ενεργοφόρων περιοχών της χώρας, οι οποίες βρίσκονται σε ένα μόνιμο καθεστώς αναστάτωσης και αβεβαιότητας. (Τσίγκανου και Κίντη, 2018: 18-19) Το ντοκιμαντέρ ο Ασκός του Αιόλου, του Νασίμ Αλάτρας, πραγματοποιώντας ένα διετές οδοιπορικό στις περιοχές που προορίζονται για ενεργειακή αξιοποίηση αλλά και στις περιοχές λιγνιτικής

Εικόνα 10 : Συνολική Εγκατεστημένη Ισχύς Σταθμών Ηλεκτροπαραγωγής (πηγή: Ενέργεια και Τοπικές Κοινωνίες, Ιωάννα Τσίγκανου, Ρόη Κίντη)

Εικόνα 11 : Συνολική Εγκατεστημένη Ισχύς Λιγνιτικών Μονάδων (πηγή: Ενέργεια και Τοπικές Κοινωνίες, Ιωάννα Τσίγκανου, Ρόη Κίντη)

Εικόνα 12 : Εγκατεστημένη Ισχύς Αιολικών Μονάδων (πηγή: Ενέργεια και Τοπικές Κοινωνίες, Ιωάννα Τσίγκανου, Ρόη Κίντη)

παραγωγής, αποκαλύπτει τις κοινωνικο-οικονομικές συνέπειες στα τοπία προς αξιοποίηση και στα τοπία προς εγκατάλειψη. Η δέσμευση γης και η μετατροπή της σε βιομηχανική ζώνη παραγωγής ενέργειας στις προς αιολική εκμετάλλευση περιφέρειες επιτυγχάνεται με ποικίλους τρόπους, από τον αποχαρακτηρισμό ιδιωτικών αγροτικών εκτάσεων και βοσκότοπων και τη μετατροπή τους σε δασικές και άρα δημόσιες προς αξιοποίηση εκτάσεις, μέχρι την αγορά σε εξευτελιστικές τιμές των εκτάσεων εγκατάστασης από τους ντόπιους αγρότες κατά την περίοδο της κρίσης, με αποτέλεσμα οι τοπικές οικονομίες, που βασίζονται στη γη, να δέχονται ισχυρό πλήγμα. (Ασκός του Αιόλου, 2020) Ταυτόχρονα η καταστροφή δασικών εκτάσεων για τα οδικά έργα που συνοδεύουν τις αιολικές εγκαταστάσεις πλήττει σημαντικά τους ντόπιους υλοτόμους, περιορίζοντας τόσο το ποσοστό δασικών εκτάσεων όσο και το δικαίωμα πρόσβασής τους σε αυτές. (ibid) Τέλος, οι περιοχές που δεσμεύονται για τη δημιουργία αιολικών εργοστασίων αποτελούν είτε νησιωτικές περιοχές με υψηλή επισκεψιμότητα, όπως στις Κυκλάδες και στην Κρήτη, ή προστατευόμενες περιοχές Natura στην ηπειρωτική Ελλάδα, που υποστηρίζουν ένα πλήθος αγροτουριστικών επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα να πλήττονται και οι τοπικές τουριστικές δραστηριότητες, υποβαθμίζοντας ακόμα περισσότερο την οικονομική και κοινωνική ζωή των τοπικών κοινοτήτων. (ibid) Σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγει και η έρευνα πεδίου των Τσίγκανου και Κίντη για την αποδοχή ή μη της εγκατάστασης ΑΠΕ από τις τοπικές κοινωνίες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν:

οι περιοχές με δυνατότητα εγκατάστασης ΑΠΕ αντιμετωπίζουν με αμφιθυμία και ανησυχία την προοπτική αυτή καθώς την αντιλαμβάνονται ως ένα ανταγωνιστικό διακύβευμα για την τουριστική τους ανάπτυξη, την προστασία του φυσικού τους κάλλους και την ποιότητα του περιβάλλοντός τους, [...] όπως επίσης στέκονται και απέναντι στην ιδιωτικοποίηση των φυσικών τους πόρων. (Τσίγκανου και Κίντη, 2018: 19)

Οι Τσίγκανου και Κίντη, παραθέτουν μάλιστα και μια λίστα με τα χαρακτηριστικά των ΑΠΕ και άλλων τεχνολογιών παραγωγής ενέργειας που δυνητικά μπορούν να επηρεάσουν τις τοπικές κοινωνίες, τα οποία περιλαμβάνουν: την εργασιακή και οικονομική εξάρτηση του πληθυσμού, την καταστροφή οικονομικών δραστηριοτήτων που συμβαίνει λόγω των απαλλοτριώσεων, μετοικήσεων και της εγκατάλειψης της γης, την εξασθένηση – απώθηση – μείωση της οικονομικής αξίας παράπλευρων δραστηριοτήτων όπως οι αγροτικές ή οι τουριστικές και τη μείωση των αξιών γης και ακινήτων, που οδηγεί σε υποβάθμιση των περιοχών αυτών και αποεπένδυση του ιδιωτικού τομέα για δραστηριότητες πέραν της ενεργειακής παραγωγής. (ibid: 77)

Οι ΑΠΕ όμως αναπτύσσονται και εξελίσσονται και πάνω στην αυξανόμενη ρητορική για

την απολιγνιτοποίηση, που θα οδηγήσει σε ερήμωση, τόσο περιβαλλοντική όσο και κοινωνική, μεγάλων κομματιών της ηπειρωτικής περιφέρειας, όπως η Δράμα, η Δυτική Μακεδονία και η Μεγαλόπολη· περιοχές στις οποίες ήδη παρατηρείται μια δομική υποβάθμιση, φτώχεια και ανεργία καθώς και υπαγωγή των κατοίκων σε περιπλανώμενους εφεδρικούς βιομηχανικούς εργάτες. (ibid: 19) Οι επαρχίες αυτές έχουν χρόνια τώρα διαμορφωθεί τόσο περιβαλλοντικά και χωροταξικά όσο και οικονομικά με βάση τον κεντρικό τους ρόλο στην παραγωγή ενέργειας. Η εκμετάλλευση του λιγνίτη στις περιοχές αυτές παρουσιάζει χαρακτηριστικά “μονοκαλλιέργειας”, με αποτέλεσμα, ήδη από τη δεκαετία του ‘50 και έπειτα, τη μείωση ή εγκατάλειψη των παράπλευρων οικονομικών δραστηριοτήτων, σε βαθμό που οι περιοχές λιγνιτικής παραγωγής να εμφανίζουν τον χαμηλότερο δείκτη επιχειρηματικότητας της χώρας. (ibid: 72) Ταυτόχρονα το δημογραφικό προφίλ των περιοχών αυτών έχει οριστικά αλλοιωθεί λόγω των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων γης, των μετοικήσεων και της εισροής εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού. (ibid: 73) Αυτή η “υποανάπτυκτη ανάπτυξη” των περιοχών αυτών δέχεται ισχυρό πλήγμα στις μέρες μας, καθώς οι φυσικοί τους πόροι κρίνονται ξεπερασμένοι, με αποτέλεσμα οι περιοχές αυτές να αφεθούν σε ερήμωση χωρίς καμία ειδική μέριμνα για την αποκατάσταση του περιβαλλοντικού υπόβαθρου, για την απομάκρυνση των εγκαταστάσεων εξόρυξης ή για τη διασφάλιση των τοπικών θέσεων εργασίας. (Ασκός του Αιόλου, 2020) Η άναρχη και απρογραμμάτιστη απολιγνιτοποίηση, χωρίς καμία θεσμική μέριμνα περιβαλλοντικής και κοινωνικής αποκατάστασης θα οδηγήσει σε αυξημένα φαινόμενα άνισης ανάπτυξης στις περιοχές αυτές, που θα ακολουθήσουν το φαινόμενο της “υποανάπτυκτης ανάπτυξης”, που δημιούργησε η μονοκαλλιέργεια του λιγνίτη και η άμεση εξάρτηση των κοινωνιών από αυτή την οικονομική δραστηριότητα. (ibid: 19)

Η επέλαση των αιολικών εργοστασίων στην ελληνική περιφέρεια τη μετατρέπει σε μια αχανή βιομηχανική ζώνη, σε μια προέκταση και προάστιο των μεγάλων αστικών κέντρων, μεταβάλλοντας τόσο την περιφερειακή χωροταξία όσο και τη δυνατότητα των περιφερειακών κοινοτήτων για αυτόνομη τοπική παραγωγή και κατοίκηση. Αν η ιδέα μιας περιφέρειας που υπάγεται πλήρως στην αστική συνθήκη φαντάζει αδιανόητη, αν ακόμα στο φαντασιακό μας το χωριό αποτελεί το καταφύγιο από τη βουή της πόλης και ο τόπος για να επιστρέψουμε στη φύση, η εικόνα των χαρτών εγκατάστασης αιολικών εργοστασίων και ενεργειακής διασύνδεσης αστικών κέντρων και περιφέρειας διαλύει αυτή την εικόνα με τον πιο απόλυτο τρόπο. Η μετατροπή της περιφέρειας σε ένα εκτενές δίκτυο ενεργειακής διασύνδεσης με τους τρόπους που παρουσιάστηκαν παραπάνω, είναι έκδηλη τόσο στους χάρτες αποτύπωσης της δυναμικής των περιοχών για εγκατάσταση ΑΠΕ, όσο και σε αυτούς τοποθέτησης των αιολικών εργοστασίων αλλά και σε αυτούς που απεικονίζουν τα μελλοντικά δίκτυα μεταφοράς ενέργειας. Ταυτόχρονα ο χάρτης του επενδυτικού ενδιαφέροντος για εγκατάσταση νέων ΑΠΕ υποδηλώνει την μελλοντική εικόνα μιας περιφέρειας-προάστιο των

μητροπολιτικών κέντρων. (βλ. Εικόνες 7-12) Στη δύναμη της εικόνας του χάρτη, εμφανίζεται ξεκάθαρα το γεγονός ότι δεν μπορεί πλέον να γίνεται λόγος για τις συνθήκες της αστικοποίησης χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι εντεινόμενες διαδικασίες περίφραξης και εκτοπισμού που λαμβάνουν χώρα στα "εξωτερικά" όρια των πόλεων.

Εικόνα 13 : Τοπία λιγνιτικής παραγωγής. (πηγή: Ο Ασκός του Αιόλου, 2020)

Εικόνα 14 : Εκσκαφέας ορυχείων (πηγή: Ενέργεια και Τοπικές Κοινωνίες, Ιωάννα Τσίγκανου, Ρόη Κίντη)

Το άγριο εσωτερικό.

Μεταβάσεις στην κλίμακα.

Στο πρώτο μέρος αυτής της έρευνας εξετάσαμε τις σχέσεις και τους μηχανισμούς πίεσης, οργάνωσης και ρέουσας τάξης και αταξίας μεταξύ των δύο φαινομενικά χωριστών σφαιρών της πόλης και της περιφέρειας, όπου στον ευρύ όρο της περιφέρειας εντάσσονται το σύνολο των τοπίων που βρίσκονται έξω από τα όρια της πόλης, είτε πρόκειται για αγροτικά τοπία, είτε για βιομηχανικά ή φυσικά. Καθώς όμως οι πολιτικές δημιουργικής διαχείρισης της κλιματικής αλλαγής από το παγκόσμιο κεφάλαιο ενισχύονται, η επιρροή τους δεν αφήνει ανέπαφα και τα εσωτερικά όρια των πόλεων, όπου τα τελευταία χρόνια παρατηρούνται ανακατασκευές μεγάλης και μικρής κλίμακας με βασική στόχευση και πρόθεση τη βελτίωση του περιβαλλοντικού υποβάθρου των πόλεων.

Στο δεύτερο μέρος αυτής της εργασίας θα επιχειρήσουμε λοιπόν μια μετάβαση στην κλίμακα, από το ευρύ πεδίο της σχέσης πόλης και περιφέρειας, ως σχέση αστικού και μη στοιχείου και κατ'επέκταση ως σχέση πολιτισμικού και φυσικού στοιχείου, στην "μικροκλίμακα" του εσωτερικού της πόλης και τη σχέση μεταξύ του φυσικού ίχνους στη μορφή του αστικού πράσινου και του δημόσιου χώρου. Σε επίπεδο εσωτερικής οργάνωσης των πόλεων, το σχήμα του αρχιπελάγους που διατρέχει το πρώτο μέρος αυτής της έρευνας υφίσταται δραστικές μεταβολές, καθώς μεταβάλλεται η ίδια η φύση των χωριστών σφαιρών. Η φύση που εισέρχεται στο εσωτερικό των πόλεων λειαινεται, χάνει την αδρότητα και την αγριάδα της και ανταποκρίνεται σε ένα πολιτισμικό ανώτερο ιδεώδες, σε μια εικόνα παραδείσου σύμφυτη με το υπερβατικό στοιχείο που αποδίδεται στον ανθρώπινο πολιτισμό. Αντιθέτως, ο δημόσιος χώρος παραμένει το πεδίο ανάδυσης των απρόβλεπτων συμβάντων, το πεδίο δράσης και κατοίκησης ενός διαφεύγοντος υποκειμένου και άρα το πεδίο προς κανονικοποίηση και οργάνωση.

Σε μια δεύτερη ανάγνωση λοιπόν του σχήματος του αρχιπελάγους διατηρούμε την “παραδοσιακή” ερμηνεία της θάλασσας του δημόσιου χώρου και ερμηνεύουμε τα φυσικά ίχνη ως έναν από τους πολλούς θύλακες που ενυπάρχουν στο αστικό πεδίο. Εφορμώντας από μια καταγραφή των μηχανισμών μέσω των οποίων η ποιότητα του άγριου χρησιμοποιείται για να περιγράψει το αστικό έναντι του φυσικού στοιχείου, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το πως μια δαμασμένη, κατασκευασμένη δεύτερη φύση αποτελεί εργαλείο εξημέρωσης και εξευγενισμού της χνώδους, απειλητικής και επικίνδυνης αστικής κατοίκησης.

Φύση στο εσωτερικό. Πτυχές θηλυκότητας.

Ο Lefebvre πραγματοποιεί μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση αναφορικά με τη σχέση φυσικού στοιχείου και αστικοποίησης. Όπως αναφέρει, όσο η φύση κατασκευάζεται ως μια εξωτερικότητα και αποτελεί πεδίο παραγωγής και αναπαραγωγής της αστικής συνθήκης μέσω της καταπάτησης, καταστροφής και ιδιοποίησης, τόσο μια “δεύτερη” φύση φετιχοποιείται και εισάγεται στο εσωτερικό των αστικών κέντρων. Η συρρίκνωση του φυσικού τοπίου ως άμεσο αποτέλεσμα της ραγδαίας αστικοποίησης, με διαδικασίες που περιγράφηκαν στο πρώτο μέρος αυτής της έρευνας, πραγματοποιείται συγχρονικά με μια κατασκευασμένη “φυσικοποίηση” της αστικής πραγματικότητας και την αναπαραγωγή μιας “αφύσικης φύσης” στη μορφή του πράσινου δημόσιου χώρου, του πάρκου, του κήπου και άλλων “στοιχείων θηλυκότητας”. (Lefebvre, 2003 [1970]: xv)

Η έννοια της θηλυκότητας ως μέσο περιγραφής και συμβολοποίησης του “φυσικού” αστικού στοιχείου δημιουργεί πολύ ενδιαφέρουσες προεκτάσεις αν την αντιπαραβάλουμε με τη θεωρία της Merchant για την ανασκαφή της “μήτρας” της γης και τον ρόλο που διαδραματίζει η συμβολοποίηση και η διαχείριση του γυναικείου σώματος στη νομιμοποίηση της εκμετάλλευσης της φύσης. (Merchant, 1980, Merchant, 1983, Federici, 2011) Σύμφωνα με την Merchant, υπάρχει μια ξεκάθαρη διάδραση μεταξύ των αλλαγών που παρατηρούνται στους συμβολισμούς και στην περιγραφή της φύσης και στις αλλαγές στις κοινωνικές αξίες και στους τρόπους διαχείρισης και πειθάρχησης των σωμάτων. (Merchant, 1983: 101) Η Merchant αναφέρει ότι η περιγραφή της γης συνδέεται άρρηκτα με μεταφορές που αφορούν το σώμα και ιδιαίτερα το γυναικείο σώμα και επικεντρώνεται στη συμβολοποίηση του υπεδάφους της γης ως μήτρα, σε μια προσπάθεια να καταδείξει το πως η διαχείριση της γυναικείας αναπαραγωγής νομιμοποίησε τις διαδικασίες των εξορύξεων. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η συμβολοποίηση της γης ως μητέρα φύση κατά την Αναγέννηση ήταν διαποτισμένη με ένα άτυπο εθνικό δίκαιο που συνοδεύει την εικόνα της μητρότητας και καθορίζει τα επιτρεπτά όρια παρέμβασης. (ibid) Αυτό το δίκαιο ήταν ιδιαίτερα έκδηλο στην κουλτούρα των αυτόχθονων πληθυσμών της Αμερικανικής ηπείρου, που αντιτάσσονταν σθεναρά στην εκμετάλλευση της γης από τους αποικιοκράτες. Για τους αυτόχθονες το όργανο ισοδυναμούσε με ένα μαχαίρι στο στήθος της μητέρας τους, η ανασκαφή για πέτρες και άλλους ορυκτούς πόρους με το σπάσιμο των οστών της και η κοπή του γρασιδιού για την παραγωγή άχυρου με το κόψιμο των μαλλιών της. (ibid: 106) Αυτή η λογική της βεβήλωσης του σώματος της μητέρας δεν αποτελούσε όμως μόνο μια “ανιμιστική” λογική των αυτόχθονων πληθυσμών, αλλά όριζε και το πλαίσιο αξιών πολλών θρησκευτικών αιρέσεων και κινημάτων του δυτικού κόσμου, που εξίσωναν

την καταλήστευση της γης με τη λαγνεία και την απληστία. (ibid) Η εξόρυξη ορυκτών πόρων αποτελούσε αισχρή πρακτική, καθώς παρομοιαζόταν με την εξαγωγή του εμβρύου από τη μήτρα και αποκάλυπτε τη σκληρότητα του ανθρώπου που ισοδυναμεί με δεινά και πολέμους. Η διαχείριση λοιπόν της γης έπρεπε να συμβαίνει με τρόπο τέτοιο που να ανταποκρίνεται σε μια πολιτισμένη και έντιμη ζωή, έπρεπε δηλαδή να επαφίεται στην συμβιωτική αναπαραγωγή και όχι στις επιταγές της καπιταλιστικής παραγωγής. (ibid: 107) Καθώς όμως η βιομηχανία απαιτούσε τους ορυκτούς πόρους ώστε να αναπτυχθεί, η μεταστροφή της εικόνας της φύσης-τροφού αποτέλεσε μια ζωτικής σημασίας διαδικασία. Η μητέρα φύση που κυοφορεί τα ορυκτά στη μήτρα της μετατράπηκε αργά αλλά σταθερά στη μητριά που κρύβει τα αγαθά ανάμεσα στα σκέλια της, στη διαβολική μάγισσα που εκδικείται με τη μανία της. (ibid: 109) Η αναγωγή της φύσης σε έναν εξωτερικό εχθρό και ένα πεδίο προς διεκδίκηση, επιβολή και πειθάρχηση νομιμοποίησε τον βιασμό του φυσικού τοπίου, αποκαθιστώντας την παραδείσια επικυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση και μεταβάλλοντας ταυτόχρονα και ολόκληρο το πλαίσιο αξιών που όριζε τη συνύπαρξη των φύλων.

Αυτός ο “παραδοσιακός” δυϊσμός της φύσης και της κουλτούρας, που καθιερώθηκε μέσα από τη δυτική φιλοσοφία και έδωσε ώθηση στην καπιταλιστική βιομηχανία και η αντίθεσή του με τον τρόπο σκέψης και συμβίωσης των αυτόχθονων πληθυσμών της Αμερικανικής Ηπείρου, έρχεται στο προσκήνιο μέσα από το έργο και τη διαμάχη των Philippe Descola και Eduardo Viveiros de Castro. (Latour, 2009, Descola, 2013, Viveiros de Castro, 1992) Ο Descola προκειμένου να επανερμηνεύσει τη σχέση ανθρώπινων και μη όντων, πέρα από τις οριοθετήσεις ενός δίπολου φύσης-κουλτούρας της δυτικής φιλοσοφίας, εισηγήθηκε τέσσερις μορφές διεπαφής φυσικού και πολιτιστικού, “τέσσερα βασικά μοντέλα δεσμών και συσχέτισης των στοιχείων του κόσμου (όντα, πράγματα, σχήματα, ουσίες κ.λπ.), τέσσερα συστήματα οντολογικής ταυτοποίησης και καθορισμού των ετεροτήτων”: τον νατουραλισμό (naturalism), τον ανιμισμό (animism), τον τοτεμισμό (totemism) και τον αναλογισμό (analogism). (Latour, 2009: 1-2, Drivas, 2018: 56, Descola, 2013) Ο νατουραλισμός, που διέπει τη δυτική κουλτούρα, αναφέρεται σε ένα σύστημα που ορίζει ομοιότητες μεταξύ οντοτήτων με βάση τα φυσικά χαρακτηριστικά τους (physical traits) και διαχωρισμούς με βάση τα πνευματικά χαρακτηριστικά (spiritual traits). Αντιθέτως, στον ανιμισμό η διεπαφή των έτερων χαρακτηρίζεται από σχέσεις ομοιότητας σε πνευματικό επίπεδο και διαφοράς στη σωματικότητα. Ο τοτεμισμός ανταποκρίνεται σε όμοιες πνευματικότητες και σωματικότητες και ο αναλογισμός σε έναν τρόπο διασύνδεσης των διαφορετικότητων και στις δύο πλευρές – σωματικότητα και πνευματικότητα. (Latour, 2009: 1-2, Drivas, 2018: 56)

Σε αντίθεση με τον Descola, ο Viveiros de Castro, εφορμώντας από την ίδια αφετηρία κριτικής της δυτικής κουλτούρας και φιλοσοφίας, εισάγει την έννοια της προοπτικής (Amerindian perspectiv-

ism), σύμφωνα με την οποία όλα τα όντα στην Ινδιάνικη οντολογία και ανθρωπολογία μοιράζονται μια κοινή κουλτούρα, μια κοινή πνευματικότητα, και διαχωρίζονται από πολλαπλές φύσεις, πολλαπλές σωματικότητες. (Latour, 2009: 1, Viveiros de Castro, 1992) Ενώ λοιπόν στη δυτική θεολογία, το αντικείμενο διαμάχης επικεντρώνονταν στην ύπαρξη ή μη της ψυχής στους "βάρβαρους", οι Ινδιάνοι ερευνούσαν το κατά πόσο το σώμα του κονκισταδόρα αποσυντίθεται με τον ίδιο τρόπο με το δικό τους όταν πεθαίνει, συγκρίνοντας ομοιότητες και διαφορές σωματικότητας. (Latour, 2009: 1) Η διαμάχη μεταξύ Descola και Viveiros de Castro επικεντρώνεται στο κατά πόσο η οντολογία της προοπτικής αποτελεί μια υποκατηγορία των τεσσάρων οντολογικών συστημάτων ταυτοποίησης, καθώς ο Viveiros de Castro κατηγορούσε τον Descola, ότι το οντολογικό του σχήμα μειώνει τη δυναμική αμφισβήτησης της κυρίαρχης δυτικής κουλτούρας που θα επέφερε η αποκατάσταση την Ινδιάνικη οντολογία, μέσω της προοπτικής. (ibid: 2)

Η διεπαφή πνευματικότητας και σωματικότητας ως διεπαφή φύσης και πολιτισμού, που αναδεικνύεται τόσο από τη θεωρία της Merchant για τη φύση-μάγισσα και τη φυση-μητέρα, όσο και από την οντολογία των Descola και Viveiros de Castro, μας δείχνει ότι η επικράτηση του νατουραλισμού, της δυτικής φιλοσοφίας, θεολογίας και κουλτούρας θα έβρισκε ανταπόκριση στην εικόνα της φύσης-μάγισσας, δηλαδή στην οριοθέτηση της φύσης ως μια μη πνευματικότητα, ως κάτι άψυχο και συνεπώς ως μια εξωτερικότητα, ως έναν φυσικό πόρο. (Latour, 2009) Η οριοθέτηση αυτή διαμόρφωσε την επέμβαση στο "εξωτερικό" των πολιτισμένων αστικών θυλάκων της ανθρώπινης επικυριαρχίας και επικύρωσε κοινωνικές σχέσεις και συστήματα επιβολής όπως η δουλεία και το κυνήγι των μαγισσών, που έδωσαν ώθηση στον βιομηχανικό καπιταλισμό. (Federici, 2011) Υπό την απειλή όμως της κλιματικής αλλαγής και με το πέρασμα στον πράσινο καπιταλισμό, επανεισάγεται στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο η εικόνα της φύσης-μητέρας, του τοπίου προς διάσωση, ενώ ταυτόχρονα δημιουργείται ένα νέο πλαίσιο εργαλείων και στρατηγικών ιδιοποίησης και παραγωγής κέρδους. (Smith, 2009) Η επαναπόδοση όμως της εικόνας της μητέρας στη φύση από τον πράσινο καπιταλισμό δεν ανταποκρίνεται στον ανιμισμό, στην αναβίωση και αποκατάσταση της κουλτούρας των αυτόχθονων αλλά σε έναν τοτεμισμό που απορρέει από μια φύσης πλήρως κατασκευασμένη, το σώμα και το πνεύμα της οποίας ανταποκρίνεται σε μια καθ'εικόνα αναπαράσταση της υπερβατικής ιδέας του ανθρώπινου πολιτισμού. Τα δύο συστήματα διεπαφής των έτερων, του νατουραλισμού και του τοτεμισμού, που συμβολοποιούνται στις δύο πτυχές θηλυκότητας, της μάγισσα και της μητέρας, συνυπάρχουν και καθορίζουν την επέμβαση στα εξωτερικά τοπία της αστικοποίησης μέσα από συγχρονικές και ετερότοπες διαδικασίες καταστροφής και διάσωσης που εκφράζονται στις στρατηγικές άνισης ανάπτυξης. (Smith, 2009) Καθώς όμως το σημείο μελέτης μεταβάλλεται από το εξωτερικό στο εσωτερικό των πόλεων, παρατηρούμε ότι η συνύπαρξη των δύο συμβολισμών θηλυκότητας της φύσης, της μάγισσας και της μητέρας, κατακλύζει και τους εσωτερικούς

θύλακες των πόλεων και παράγει διαφορετικά κάθε φορά επίδικα, που διαμορφώνουν ρευστούς συσχετισμούς οργάνωσης στην πόλη.

Η εικόνα της φύσης-μάγισσας, εισέρχεται στην πόλη ως φυσική καταστροφή, πανδημία, ασθένειες – τόσο βιολογικές όσο και κοινωνικές – και παράγει το επείγον, το πεδίο εξαίρεσης ως διαχείριση καταστάσεων έκτακτης ανάγκης, αλλά και την κοινωνική συναίνεση που επικυρώνει αυτή τη διαχείριση. Αντιθέτως, η εικόνα της φύσης-μητέρας εισερχόμενη στο πολιτιστικό πεδίο των πόλεων μετατρέπεται σε φυσικές υποδομές και ίχνη φύσης που πραγματώνονται στο πάρκο και στον πράσινο δημόσιο χώρο. (Lefebvre, 2003 [1970]) Αυτά τα ίχνη φύσης επιχειρούν να εισάγουν στο αστικό πεδίο μια παραδεισένια φύση, δομημένη, πολιτισμένη, μια πειθαρχημένη θηλυκότητα στην υπηρεσία του Αδάμ. Οι κήποι και τα μεγάλα αστικά πάρκα ενσαρκώνουν την επιθυμία του ανθρώπου να δομήσει μέσα στο όρια της πόλης τις δικές του εικόνες παραδείσου και τους δικούς του τόπους απολαύσεων. Αντλώντας έμπνευση από τις διάφορες εκδοχές του παραδείσου και κυρίως τον κήπο της Εδέμ, οι αστικοί κήποι αποτελούν τόπους κυριαρχίας μιας ήμερης φύσης, σε αρμονία με τον άνθρωπο ως εκτός φύσης πολιτισμικό προϊόν. Ως αντίγραφα δε του παραδείσου διατηρούν τα χωρικά του χαρακτηριστικά υπό την έννοια της περατότητας και της επιτήρησης. Οι κήποι και τα πάρκα, που ανταποκρίνονται στην απαίτηση της απόλαυσης και της γονικής ασφάλειας, δεν αποτελούν αχανείς εκτάσεις άγριας και χαώδους βλάστησης αλλά δομημένες περικλειστές ή περιτειχισμένες εκτάσεις με χαμηλή βλάστηση που προσφέρει ορατότητα και εξαλείφει τις κρυψώνες, τους κινδύνους και τις αναπάντεχες συναντήσεις με το άγνωστο. (Βλάσση, 2015) Η φετιχοποιημένη και κατασκευασμένη ενδοαστική φυσική υποδομή λοιπόν, σε άμεση αναλογία με την προς διάσωση περιαστική φύση, ανταποκρίνεται στην εικόνα του τοτέμ και ενσαρκώνει στο σώμα (μορφή) και στο πνεύμα (πειθαρχία) της την υπερβατικότητα του πολιτισμού, ενώ ταυτόχρονα τίθεται ως θεματοφύλακάς του. (Descola, 2013)

Η εκτός ελέγχου φύση λοιπόν και η “δεύτερη” κατασκευασμένη φύση διαμορφώνουν τη σύγχρονη εικόνα των πόλεων σε μια σχέση αλληλοδιάδρασης, όπου το απρόβλεπτο οδηγεί στην επίκληση του δομημένου και του ασφαλούς και το πολιτισμένο χτίζεται ως απάντηση στην απειλή του συμβάντος. Οι εικόνες αυτές της φύσης όμως διαμορφώνουν και τις κοινωνικές αξίες στα όρια των πόλεων, καθώς οι έννοιες του άγριου και του εξημερωμένου, της μάγισσας και της μητέρας, ως διεπαφές των έτερων, καλούνται να ενδύσουν διαφορετικά πεδία, τόπους και πληθυσμούς στα όρια της πόλης.

Η κατασκευή του αστικού άγριου. Από τα Παράσιτα στα νέα σύνορα στην Άγρια Δύση.

Ο ορισμός του Nash για την άγρια φύση ως τόπο με τη δική του βούληση μπορεί εξαιρετικά εύκολα να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει τα αστικά υποκείμενα που διαφεύγουν από την κυρίαρχη βούληση ως άγρια, ορίζοντας την κυρίαρχη βούληση ως αυτήν ενός υποκειμένου που φέρει εξουσία και άρα τη δύναμη να διαμορφώνει τις κοινωνικές νόρμες, είτε αυτό ονομάζεται κράτος, είτε καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. (Nash, 2014: xx) Υπό αυτή την έννοια, όταν ο όρος άγριο τοποθετείται αντιδιαμετρικά των κυρίαρχων θεσμικών στρατηγικών διαμόρφωσης του αστικού πεδίου μετουσιώνεται στο διαφεύγον υποκείμενο, στη γραμμή φυγής ενός διαγράμματος εξουσίας. (Deleuze, 2005)¹ Ο ορισμός της wilderness έχει χρησιμοποιηθεί άλλωστε με ευφάνταστο τρόπο ώστε να πλάσει διαχωρισμούς και οριοθετήσεις στο αστικό πεδίο και ώστε να περιγράψει αυτό το διαφεύγον υποκείμενο.

Η μεταστροφή της έννοιας του άγριου για να περιγράψει το υποκείμενο με τη δική του βούληση, που παρεκκλίνει από την κυρίαρχη ηθική και βρίσκεται στο όριο των πολιτισμικών κατεστημένων συμπεριφορών, παρουσιάζεται με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο στην ταινία *Παράσιτα* του Bong Joon Ho, που διαπλέκει έντονα τις έννοιες του άγριου και του εξημερωμένου με φυσικά στοιχεία και ίχνη αλλά και με τα δρώντα υποκείμενα. Στην ταινία αυτή παρουσιάζονται, με μια δόση μαύρου χιούμορ, οι τρόποι μέσω των οποίων μια οικογένεια της εργατικής τάξης προσπαθεί να εξαπατήσει μια "αφελή" εύπορη οικογένεια προκειμένου να καρπωθεί μέρος των απολαύσεων της οικονομικής ελίτ αλλά και να ανελιχθεί κοινωνικά και οικονομικά. Η ταξική αυτή διαμάχη παρουσιάζεται μέσω μια ισχυρής αντιθετικής εικόνας. Από τη μια πλευρά παρουσιάζεται η ανήλιαγη ημι-υπόγεια κατοικία της εργατικής οικογένειας, που "βλέπει" μέσω ενός φεγγίτη σε ένα βρόμικο σοκάκι. Ο φεγγίτης αυτός ως σχέση της κατοικίας με τον περιβάλλοντα αστικό χώρο αποτελεί το άνοιγμα διαμέσου του οποίου η οικογένεια έρχεται σε επαφή με τις βρόμικες πλευρές της αστικής ζωής. Περαστικοί που χρησιμοποιούν το σοκάκι ως ουρητήριο και απεντομώσεις με χρήση καπνού στον δρόμο αφήνουν το στίγμα τους στην κατοικία και στην οικογένεια, που

---

¹ Ο όρος διάγραμμα χρησιμοποιείται πρώτα από τον Foucault στο "Επιτήρηση και Τιμωρία" και αναλύεται από τον Deleuze στο "Φουκώ", ως μια χαρτογραφία χωρίς καθορισμένη και εξειδικευμένη χρήση, που δεν αναφέρεται σε ειδικές σχέσεις και δομές οργάνωσης (χωρικές ή μη) και που είναι συνεκτατή με ολόκληρο το κοινωνικό πεδίο. Το διάγραμμα της εξουσίας συνιστά μια χωρο-χρονική πολλαπλότητα, υπό την έννοια της συνεχούς αναπροσαρμογής του με βάση τις κοινωνικές μεταβολές, ως μια εν τω γίνεσθαι διαδικασία, η οποία δεν αναπαριστά αλλά παράγει πραγματικότητα. Το διάγραμμα ορίζεται ως μια αφηρημένη μηχανή άυλων κοινωνικών σχέσεων δύναμης με βάση το οποίο γίνεται η διαλογή των υλικών μηχανισμών και των στρατηγικών επιβολής της. (Deleuze, 2005)

Εικόνες 15, 16: Ο κήπος και το υπόγειο. (πηγή: Παράσιτα, Bong Joon Ho, 2019)

μετατρέπεται σε έρμαιο των “παράσιτων” της αστικής ζωής. Από την άλλη πλευρά και ως αντίβαρο αυτής της εικόνας παρουσιάζεται ο, καθραρισμένος από ένα μεγάλο άνοιγμα, κήπος της μοντέρνας κατοικίας της αστικής οικογένειας, που αποτελεί το καταφύγιο μιας ήρεμης και εύπορης ζωής αλλά και τον τόπο κοινωνικών συναθροίσεων της οικογένειας. Η αντίθεση αυτής της εικόνας φτάνει στο αποκορύφωμά της όταν μια δυνατή βροχή πλημμυρίζει την υπόγεια κατοικία. Η οικογένεια των μικροαπατεώνων, των “παράσιτων” της κοινωνίας, παλεύει με τα υπαρκτά παράσιτα της αστικής ζωής προσπαθώντας να προστατέψει την κατοικία της από τα νερά της βροχής και τα βρομόνερα των υπονόμων που κατακλύζουν το σπίτι. Αντίθετα στο περιβάλλον του κήπου της μεγαλοαστικής οικογένειας τα πράγματα παρουσιάζονται πιο ειδυλλιακά. Ο μικρότερος γιος της οικογένειας απολαμβάνει τη βροχή μέσα σε μια ιδιάνικη σκηνή που έχει στηθεί στο κέντρο του κήπου ενώ οι γονείς του τον επιβλέπουν από την ασφάλεια του σπιτιού, μέσω του μεγάλου ανοίγματος-κάδρου. Στο φαινόμενο της καταρρακτώδους βροχής αντιμάχονται η ανάγκη για επιβίωση με την γαλήνη, την ασφάλεια και την ομορφιά, μέσα από ισχυρές μεταφορές που υποδηλώνουν την αποικιοποίηση και την επιβολή ελέγχου στο φυσικό τοπίο από τον τολμηρό και πετυχημένο λευκό μεσοαστό (βλέπε ιδιάνικη σκηνή αμερικανικής προέλευσης).

Στην ταινία του Bong Joon Ho παρατηρούμε τις μεταστροφές στους συμβολισμούς που συμβαίνουν όταν το φυσικό στοιχείο μετατοπίζεται από το εξωτερικό σύνορο και “πλημμυρίζει” τους θύλακες των πόλεων. Οι πρακτικές πειθάρχησης του φυσικού τοπίου, που διαμόρφωσαν τη συνθήκη της αστικοποίησης και ορίζουν την πραγματική υπαγωγή της φύσης στο κεφάλαιο, βρίσκουν ανταπόκριση στην εικόνα του κήπου, όπου η φύση ως δομημένο πολιτιστικό στοιχείο συμβολίζει και παράγει το κεφάλαιο, αλλά και στον συμβολισμό της κατάκτησης του αυτόχθονα, όταν η κουλτούρα του μετατρέπεται σε καταναλωτικό προϊόν, σε μια ρομαντική αναπόληση μιας επαφής με το φυσικό στοιχείο. Ταυτόχρονα η έννοια του άγριου εμφανίζεται με την ποιότητα του μη ελέγξιμου, του απρόβλεπτου συμβάντος και της απρόβλεπτης, παραβατικής συμπεριφοράς και ενσαρκώνεται στο στοιχείο της φυσικής καταστροφής, ως τη μόνη παράμετρο της φύσης που αποτελεί μη ελεγχόμενο πεδίο, και στην παρεκκλίνουσα συμπεριφορά ενός ευάλωτου κομματιού του αστικού πληθυσμού. Η νοηματοδότηση λοιπόν της φύσης ως πεδίο πραγμάτωσης του άγριου επεκτείνεται όσο το παράσιτο, ως φυσικό στοιχείο, δεν περιγράφει πια μόνο τα σημάδια της φύσης στο αστικό τοπίο, αλλά τα υποκείμενα και τις συνθήκες διαβίωσής τους.

Με αντίστοιχο τρόπο πέρα από την κατασκευή του άγριου υποκειμένου, του μη ελεγχόμενου, του θηρίου, του παράσιτου, κατασκευάζεται και το “άγριο” πεδίο κατοίκησής του, στο οποίο εγγράφονται όροι δανεισμένοι από τους μηχανισμούς διαχείρισης της “εξωτερικής” φύσης. Ένα τέτοιο παράδειγμα μπορούμε να δούμε στη σημειολογία της έννοιας του συνόρου (frontier)

και του πρωτοπόρου (pioneer) κατακτητή, που αναδεικνύει ο Neil Smith, ως εργαλεία περιγραφής των υποτιμημένων περιοχών των πόλεων, από θεσμικούς φορείς, δημοσιογράφους και τη βιομηχανία του real estate. (Smith, 1996) Ο Smith περιγράφει τους μηχανισμούς δημιουργίας του μύθου του συνόρου, μέσα από τα ρεπορτάζ εφημερίδων για τις γκετοποιημένες περιοχές της Νέας Υόρκης, που επανακαταλαμβάνονται από τολμηρούς νέους ενοίκους, οι οποίοι συγκρίνουν εαυτούς με τους πρωτοπόρους που διαβήκαν τα Rockies, αλλά και μέσα από τα δημοσιεύματα εφημερίδων, όπως αυτό των New York Times, στο κομμάτι του real estate, με τίτλο "The taming of the Wild Wild West", που γιόρταζε την εξημέρωση της West 42nd Street και τη μετατροπή της σε μια ολοκαίνουρια στιλιζαρισμένη και μοντέρνα γειτονιά, μέσα από την κατασκευή του "Armory Condominium". (ibid: 12-13) Ο Smith μάλιστα παρατηρεί ότι η χρήση της φύσης ως πεδίο κατάκτησης, υπερβαίνει το επίπεδο του δημόσιου λόγου αλλά εμφανίζει και τα δικά της ίχνη στην πόλη, μέσα από oriental μαγαζιά και εστιατόρια με μια safari αισθητική, που ξεπηδούν στα πεδία υπό κατάκτηση. (ibid: 14)

Η περιγραφή της πόλης και των υποκειμένων που την κατοικούν με τους όρους του άγριου, που περιγράφουν την εξωτερική αυτόβουλη φυσική συνθήκη, δημιουργεί ήδη από τη δεκαετία του '80 το φανταστικό νέων πεδίων υπό κατάκτηση, νέων περιπετειών στο πλαίσιο ενός αστικού σαφάρι και εμφανίζει

Εικόνα 17: Η εξημέρωση της Άγριας Δύσης. Διαφήμιση στο παράρτημα του real estate στους New York Times. (πηγή: The New Urban Frontier, Neil Smith, 1996)

τον λευκό μεσοαστό ως τον πρωτοπόρο που θα εκπολιτίσει ή θα εξοντώσει τους βάρβαρους που στέκονται στο διάβα του. Τα τελευταία όμως χρόνια, η έννοια της φύσης στο αστικό πεδίο φαίνεται πως ξεπερνά το επίπεδο του συμβολισμού και της ετεροτοπίας αλλά εμφανίζεται με την έννοια του επείγοντος σε διαδικασίες ανακατασκευής που δεν παρουσιάζουν ως στόχο μια απλή αισθητική αναβάθμιση, αλλά εμφανίζονται ως λύση στο διαρκές πρόβλημα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και των φυσικών καταστροφών.

Πράσινος εξευγενισμός.

Η επέκταση της ρητορικής από την άγρια φύση στο άγριο αστικό τοπίο και υποκείμενο διανοίγει νέα ενδοαστικά πεδία παραγωγής υπεραξίας και γεννά διαφορετικούς μηχανισμούς και στρατηγικές ιδιοποίησης. Οι περιφράξεις γης και σωμάτων στην περιφέρεια, που αναλύσαμε στο πρώτο κομμάτι της έρευνας αυτής, βρίσκουν εφαρμογή στο εσωτερικό της πόλης μέσω πρακτικών ιδιωτικοποίησης, εξευγενισμού περιοχών, ή μηχανισμών διαχείρισης καταστάσεων εξαίρεσης. Αυτό όμως που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ο εντεινόμενος ρόλος που επιτελούν τα ίχνη της ενδοαστικής φύσης, υπό την έννοια του τοπιακού σχεδιασμού, στην επιβολή αυτών των περιφράξεων, καθώς μαρτυρά ίσως με τον πιο πειστικό τρόπο την πραγματική υπαγωγή της φύσης στο κεφάλαιο, που συντελείται την ίδια στιγμή που η ρητορική περί διάσωσης του περιβάλλοντος λαμβάνει καθολικό και ευρύ χαρακτήρα. Στα όρια της πόλης λοιπόν η φύση χρησιμοποιείται τόσο ως πεδίο νομιμοποίησης των πρωτοκόλλων εξαίρεσης, καθώς ενσαρκώνει το επείγον, όσο και ως μέσο οργάνωσης της απείθαρχης και εκτός ελέγχου κατοίκησης των δημόσιων χώρων, καθώς πραγματώνει το εξευγενισμένο. Με αυτό τον τρόπο η συσσώρευση διά της διατήρησης, που αναλύσαμε στο προηγούμενο μέρος της εργασίας, βρίσκει εφαρμογή στο ενδοαστικό πλαίσιο μέσω αυτού που ονομάζουμε πράσινος εξευγενισμός. (Gould and Lewis, 2016) Σε αυτή την αλληλοδιάδραση φυσικής καταστροφής και εξευγενισμού μπορούμε να διακρίνουμε τη σχέση μεταξύ των δυο πτυχών της ενδοαστικής φύσης, των δύο σημείων θηλυκότητας. (Lefebvre, 2003 [1970])

Ο Smith, σχολιάζοντας την παρατήρηση του Lefebvre για τη σχέση της εντεινόμενης αστικοποίησης και των ανακατασκευών που υφίστανται τα κέντρα των πόλεων, αναφέρει ότι ο εξευγενισμός ως κατασκευαστική, οικονομική και κοινωνική διαδικασία διαμόρφωσης της πόλης έχει αποκτήσει συστηματικό χαρακτήρα από τη δεκαετία του '80 και έπειτα. Φυσικά μπορούμε να διακρίνουμε τις απαρχές αυτής της πολιτικής σε παρελθοντικά εγχειρήματα, όπως τα σχέδια του Hausmann για το Παρίσι ή οι ανακατασκευές πόλεων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά από το '80 και έπειτα οι αστικές αναπλάσεις αποτελούν τη γενική στρατηγική της παγκόσμιας αστικής ανάπτυξης. (Lefebvre, 2003 [1970]: xx) Σύμφωνα με τον Smith η ανακατασκευή των κέντρων των πόλεων, που εφορμά από την απαίτηση του παγκόσμιου κεφαλαίου, ενσωματώνεται στην παγκόσμια οικονομία και ως γενικευμένη στρατηγική αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της οικονομικής δύναμης των πόλεων. Ο εξευγενισμός, που αποτελεί μια σύμπραξη μεταξύ πολιτείας και οικονομικών δυνάμεων, είναι το μέσο εγγραφής των στρατηγικών καπιταλιστικής συσσώρευσης στο αστικό τοπίο. (ibid: xxi)

Ο εξευγενισμός ως στρατηγική συσσώρευσης παράγει τις συνθήκες περίφραξης και αξιοποίησης των ζημιολόγων αστικών πεδίων, είτε αυτά αφορούν χωρικές οργανώσεις είτε κοινωνικές σχέσεις και ακριβώς ως μια περίφραξη μεταβάλλει τη φύση των τόπων και των σωματίων, εκμαιεύοντας κέρδος μέσα από τη “δημιουργική” καταστροφή. (Smith, 1996) Καθώς λοιπόν ο κλάδος των “καταστροφών” επεκτείνεται για να συμπεριλάβει και το επείγον της κλιματικής αλλαγής, οι ενδοαστικές περιφράξεις καλούνται να ανταποκριθούν στις νέες προκλήσεις και στις νέες ευκαιρίες που διανοίγονται στο αστικό τοπίο και αναπροσαρμόζονται σε μια ευθεία αναλογία με την αναπροσαρμογή των περιφράξεων στην ενδοχώρα και με τη συσσώρευση μέσω της διατήρησης. Αυτό το νέο πεδίο κερδοφορίας διαφαίνεται στη βιώσιμη ανάπτυξη των πόλεων, που ορίζει μια νέα περίοδο στην ανακατασκευή των αστικών κέντρων, όπου η φύση αποκτά έναν διττό ρόλο· του εργαλείου εκβιασμού της συναίνεσης και του εργαλείου της πειθάρχησης.

Το “πρασίνισμα” της πόλης αποτελεί ένα αρκετά αμφιλεγόμενο θέμα, καθώς η περιβαλλοντική υποβάθμιση των πόλεων εγείρει μια κοινωνική απαίτηση για επαφή με το φυσικό στοιχείο, ως δείκτη μιας αναβαθμισμένης ποιότητας ζωής. Υπό αυτή την έννοια οι αστικοί χώροι πρασίνου μπορεί να θεωρηθούν μια ευκαιρία πρόσβασης σε ένα κομμάτι παραδείσου για κάθε πολίτη που δε διαθέτει το προνόμιο ενός ιδιωτικού κήπου ή χώρου πρασίνου. (Βλάσση, 2015) Η πραγματικότητα όμως απέχει πολύ από αυτόν τον ισχυρισμό. Η σχέση της πολιτισμικής φύσης με το άγριο υποκείμενο, δηλαδή το υποκείμενο μειωμένης πρόσβασης και πόρων, πραγματώνεται με δύο τρόπους· διά της απόστασης και της απουσίας και διά του εκτοπισμού και της περιθωριοποίησης.

Στην εκτενή βιβλιογραφία που περιγράφει τη σχέση της ποιότητας κατοίκησης σε αστικές περιοχές με το αντίστοιχο δημογραφικό προφίλ των περιοχών αυτών, γίνεται εμφανές ότι οι χαρακτηρισμένες ως υποτιμημένες περιοχές της πόλης, που φιλοξενούν τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα, είναι συνήθως οι περιοχές που ενέχουν περιβαλλοντικούς κινδύνους και στερούνται περιβαλλοντικά προνόμια, υπό την έννοια της άνιση πρόσβασης σε χώρους πρασίνου, ποιοτικής τροφής, αξιοπρεπούς κατοίκησης, παιδικών χαρών και σχεδίου διαχείρισης αποβλήτων. (Anguelovski, 2016) Το περιβαλλοντικό αυτό προνόμιο αποτελεί άμεση απόρροια της οικονομικής και πολιτικής δύναμης του υποκειμένου που καθορίζει το δικαίωμα πρόσβασής του στα περιβαλλοντικά αγαθά. (Gould and Lewis, 2016)

Οι υποτιμημένες περιοχές αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της αστικής κατοίκησης. Μπορεί να μεταβάλλονται και να μετατοπίζονται, ακολουθώντας κύκλους αποεπένδυσης και αξιοποίησης, αλλά σπάνια αλλάζουν υποκείμενο κατοίκησης, καθώς αυτό είναι στενά καθορισμένο από τις

επιταγές του χρηματοπιστωτικού συστήματος και του real estate. (Smith, 1996) Οι πρακτικές του zoning και του redlining¹ που εφαρμόζονται από τον χρηματοπιστωτικό τομέα καθώς και οι φυλετικές διακρίσεις που παρατηρούνται σχετικά με την πρόσβαση σε αξιοπρεπείς συνθήκες στέγασης και το ύψος των ενοικίων έχουν επηρεάσει καθοριστικά το δημογραφικό προφίλ αστικών περιοχών ενσωματώνοντας, πέρα από τα εισοδηματικά κριτήρια, και τον παράγοντα της εθνικότητας και του χρώματος στη δόμηση των γειτονιών και αποτρέποντας τη μείξη εισοδηματικών τάξεων στις ίδιες περιοχές των πόλεων. (Smith 1996, Gould and Lewis 2016, Anguelovski 2016) Μέσω αυτών των πρακτικών, δημιουργούνται περιοχές που φιλοξενούν ένα περιθωριοποιημένο υποκείμενο, με μειωμένη δύναμη πολιτικού λόγου και πράξης και είναι αυτές ακριβώς οι περιοχές στις οποίες, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία περί περιβαλλοντικής δικαιοσύνης (environmental justice), συγκεντρώνονται οι περισσότερες επιβλαβείς χρήσεις γης. Οι οικονομικά επισφαλείς κοινωνικές τάξεις είναι αυτές που υποφέρουν περισσότερο από δυσμενείς περιβαλλοντικές συνθήκες και από την εγγύτητα των τόπων κατοίκησης τους στη ρυπογόνα βιομηχανία, δηλαδή στους τόπους που κατονομάζονται ως χώροι τοπικά ανεπιθύμητων χρήσεων (locally unwanted land uses) (Anguelovski, 2016). Ταυτόχρονα, όπως αναφέρουν οι Gould και Lewis, η εγγύτητα των γειτονιών στο αστικό πράσινο και το ποσοστό του πρασίνου σε κάθε περιοχή σχετίζεται αρνητικά με το επίπεδο της φτώχειας αλλά και την ύπαρξη μειονοτήτων στη γειτονιά. (Gould and Lewis, 2016: 13) Συνεπώς οι υποτιμημένες περιοχές συγκεντρώνουν τις ανεπιθύμητες χρήσεις της πόλης, ενώ ταυτόχρονα υπολείπονται οποιουδήποτε περιβαλλοντικού αγαθού. Αυτή η συνθήκη συνοδεύεται από την απουσία κρατικού ή δημοτικού σχεδίου ελάφρυνσης των συνθηκών διαβίωσης σε αυτές τις περιοχές αλλά και από μια ταυτόχρονη αποεπένδυση του ιδιωτικού τομέα και του real estate, που αυξάνει κατακόρυφα τον βαθμό υποτίμησης και δυσχεραίνει τις συνθήκες κατοίκησης. (Smith, 1996: 55-64)

Αυτή η αποεπένδυση του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα οδηγεί σε πτώση των αξιών γης και ακινήτων στις υποτιμημένες περιοχές, καθιστώντας τις ελκυστικές στο κεφάλαιο και επανεισάγοντάς τις σε νέους κύκλους καπιταλιστικής αξιοποίησης. (ibid: 83-86) Η επανεπένδυση όμως στις περιοχές συνοδεύεται σχεδόν πάντα από μια αστική ανανέωση, τόσο του κτιριακού αποθέματος της περιοχής, όσο και του αστικού περιβάλλοντος, μέσα από τη δημιουργία περιβαλλοντικών αγαθών

---

¹ Η πρακτική του redlining ως εργαλείο της μηχανής του gentrification στην πόλη της Νέας Υόρκης περιγράφεται εκτενώς από τον Neil Smith στο *The New Urban Frontier* και αφορά στην αποεπένδυση και την εγκατάλειψη των υποτιμημένων περιοχών της πόλης από τον χρηματοπιστωτικό τομέα, μέσω της άρνησης παροχής δανείων. Το redlining εμπεριέχει και φυλετικούς διαχωρισμούς, καθώς η αποεπένδυση αυτή παρατηρείται κυρίως σε περιοχές στις οποίες υπάρχει μεγάλος πληθυσμός Αφροαμερικανών και Ισπανόφωνων. Τον ρόλο των χρηματοπιστωτικών συστημάτων στην υποτίμηση περιοχών και στην μετατροπή τους σε πρόσφορα πεδία αστικής αναζωογόνησης αναλύουμε εκτενώς στην προπτυχιακή ερευνητική εργασία με τίτλο “Die Yuppie Scum: Σημειώσεις για το gentrification”, που ολοκληρώθηκε το 2016.

και χώρων πρασίνου και αναψυχής. Ειδικά τα τελευταία χρόνια, που το περιβάλλον και η διαχείριση του βρίσκονται στο προσκήνιο τόσο των κρατικών όσο και των ιδιωτικών εγχειρημάτων, μέσω της ρητορικής της πράσινης βιώσιμης ανάπτυξης, η σχέση των αστικών αναπλάσεων, του αστικού πράσινου και του εξευγενισμού είναι πιο έκδηλη από ποτέ. Στη βιβλιογραφία αυτή η σχέση ορίζεται με τον όρο *green gentrification* (πράσινος εξευγενισμός), που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις διαδικασίες εκτοπισμού, που εφορμούν με πρόφαση το επείγον της στροφής στην πράσινη ανάπτυξη και οικονομία και στον περιβαλλοντικό σχεδιασμό. (Gould and Lewis 2016: 2) Ως πράσινο εξευγενισμό, οι Gould και Lewis και η Anguelovski, ορίζουν την αστική ανανέωση υποτιμημένων κοινωνικά, περιβαλλοντικά και κατασκευαστικά περιοχών, μέσω του τοπιακού σχεδιασμού και του αστικού πράσινου, που επιφέρει την ανατίμηση των ενοικίων και των τιμών πώλησης των ακινήτων στις υπό επέμβαση περιοχές και συνακόλουθα τον εκτοπισμό των επισφαλών ομάδων που τις κατοικούν, λόγω οικονομικής αδυναμίας να ανταποκριθούν στο κόστος της στέγασης. Η πράσινη ανάπτυξη και ο πράσινος σχεδιασμός, κατά αυτή την έννοια, ξεφεύγουν από τη διαχείριση ενός περιβαλλοντικού ζητήματος και επαφίενται σε ζητήματα κοινωνικής ισότητας και δικαιώματος στην πόλη. (Gould and Lewis 2016, Anguelovski 2016)

Μέσω του πράσινου εξευγενισμού η φύση μετατρέπεται στο δυνατότερο εργαλείο του *real estate* και των πολιτικών ελίτ, που αποτελούν τη μηχανή της πράσινης ανάπτυξης. (Gould and Lewis, 2016: 5) Η φύση, ως μέσο εκκαθάρισης και εκτοπισμού, επιτρέπει τη συσσώρευση νέου πράσινου κέρδους και μπροστά στον επείγοντα χαρακτήρα που εισάγεται με την περιβαλλοντική επισφάλεια της σημερινής εποχής, ο κρατικός φορέας όχι μόνο επιτρέπει αλλά και προτρέπει σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες που διαθέτουν ένα περιβαλλοντικό πρόσημο, ανεξαρτήτως των κοινωνικών ανισοτήτων που αυτές προκαλούν, καθώς οι απαιτήσεις των βαλλόμενων υποκειμένων δεν αποτελούν τόσο ισχυρή προτεραιότητα. (Anguelovski, 2016) Η περιβαλλοντική ατζέντα οδηγεί στη συσσώρευση πολιτικής δύναμης στον ιδιωτικό τομέα των κατασκευών και της εκμετάλλευσης ακινήτων με αποτέλεσμα μια μικρή ελίτ να κινεί τα νήματα του κρατικού σχεδιασμού (κάτι που αποτελεί σύνηθες φαινόμενο στην καπιταλιστική οικονομία). (ibid) Μέσω λοιπόν του πράσινου εξευγενισμού, ο κατασκευαστικός τομέας, το *real estate* και η πολιτεία μεταβάλλουν οριστικά τις υποτιμημένες περιοχές της πόλης και εξαλείφουν την απουσία περιβαλλοντικών αγαθών, όχι για τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα που υποφέρουν από περιβαλλοντική και στεγαστική ανισότητα, αλλά για τους νεοφερμένους λευκούς, προνομιούχους μεσοαστούς που αποτελούν τον σύμμαχο των 24 ωρών και των 7 ημερών, ενώ ταυτόχρονα εκτοπίζουν τον προϋπάρχοντα πληθυσμό σε νέες προς υποβάθμιση περιοχές, δημιουργώντας συνεχώς “νέους πρόσφυγες χωρίς καταφύγιο”. (Haraway, 2016: 100) Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Gould και Lewis το αστικό πράσινο “ασπρίζει” τις γειτονιές της πόλης (*greening “whitens”*) αναφερόμενοι στις διαδικασίες εκτοπισμού και τις

φυλετικές και ρατσιστικές διακρίσεις που προκύπτουν ως άμεση συνέπειά τους. (Gould and Lewis, 2016: 14)

Με τον πράσινο εξευγενισμό συντελείται μια ακόμα πράξη αποικιοποίησης και αρπαγής του άγριου, αστικού αυτή τη φορά, πεδίου προς καπιταλιστική αξιοποίηση και συσσώρευση. Μέσω της εξημερωμένης φύσης δαμάζονται και επανασχεδιάζονται οι περιθωριακές περιοχές, εξαλείφοντας τους κινδύνους της προγενέστερης συνθήκης, ενώ ταυτόχρονα τα άγρια θηρία, που βρίσκουν υπόσταση στα πρόσωπα των ανεπιθύμητων κομματιών του αστικού πληθυσμού, εκτοπίζονται, εξοντώνονται, απομακρύνονται από τη θέαση του πολιτισμένου κατοίκου της πόλης. Και με αυτόν τον τρόπο η ετεροτοπία του κήπου, ως ένα μέσο εξαγνισμού, ως μια συνθήκη τέλει κατοίκησης (όσο άτακτη εμφανίζεται η αστική κατοίκηση), υπερνικά την παρέκκλιση, μετατρέποντάς τη σε μια αγελάδα μετρητών. (Foucault, 2015) Η φύση βρίσκεται πάλι στη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής της πολιτισμένης και επιθυμητής αστικής συνθήκης.

Μια πράσινη Αθήνα. Από τον Κάλιμπαν και τη μάγισσα στον μετανάστη και την οροθετική.

Ο Lefebvre, αναρωτώμενος για την ιδιότητα που θα συνοδεύει τον πλήρως αστικοποιημένο κόσμο, μετά την ανάγκη και τη μισθωτή εργασία, που απέδωσε στην αγροτική και στην καπιταλιστική παραγωγή και στις αντίστοιχες μορφές αστικοποίησης, διατύπωσε την υπόθεση ότι η πλήρης αστικοποίηση θα ανταποκρίνεται στην ευχαρίστηση (enjoyment). (Lefebvre, 2003 [1970]: 32) Σε αυτή την υπόθεση του Lefebvre θα συμπληρώσουμε ότι ο πλήρως αστικοποιημένος κόσμος θα συνοδεύεται και με μια άνευ προηγουμένου φετιχοποίηση του φυσικού ίχνους, του στοιχείου θηλυκότητας. Με μια σύντομη ανασκόπηση της ελληνικής αστικής πραγματικότητας είναι ασφαλές να ισχυριστεί κανείς ότι η υπόθεση του Lefebvre, όπως και η δική μας, δεν απέχει και πολύ από την πραγματικότητα. Από την αναβίωση των απωθνημένων για τη σχέση φύσης και πόλης, που αναδεικνύεται σε πολλά παραδείγματα, όπως ο εντεινόμενος λόγος για την αποκάλυψη του ίλισου και τον ρόλο του νερού στην πόλη, μέχρι τα πραγματοποιούμενα έργα περιβαλλοντικών υποδομών, το ίχνος της φύσης τείνει να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη μελλοντική εικόνα της πόλης, συνδυαζόμενο με μια ρομαντική αναπόληση και νοσταλγία της αρμονικής επαφής με τη φύση αλλά και μια έντονη ανάγκη καθιέρωσης της Αθήνας σε ένα υψηλών προδιαγραφών τουριστικό προϊόν, σε ένα brand Αθήνα. Τα σχέδια ανάπτυξης για την πόλη της Αθήνας, αλλά και για άλλα μητροπολιτικά κέντρα της ελληνικής επικράτειας, βασίζονται ακριβώς σε αυτή την αγορά και πώληση ευχαρίστησης, που βρίσκει πρόσωπο στην τουριστική πόλη και στο θεματικό πάρκο. Η δημιουργία του brand της πόλης όμως, η καθιέρωση δηλαδή των πόλεων σε ισχυρούς πόλους μιας προσφοράς και ζήτησης της ευχαρίστησης, συνοδεύεται σχεδόν σε κάθε περίπτωση με τον σχεδιασμό υποδομών που έχουν ως κύριο άξονα το φυσικό στοιχείο στον δημόσιο χώρο. (Smith, 1996) Ειδικά στην περίπτωση της Αθήνας αν αναλογιστούμε τις αναπλάσεις, τους διαγωνισμούς και τις προτάσεις για την ανακατασκευή της πόλης θα δούμε ότι από το Rethink Athens και τον Μεγάλο Περίπατο, μέχρι τον Φαληρικό Όρμο και το Ελληνικό η τουριστική βιομηχανία της ευχαρίστησης βαδίζει χέρι χέρι με τον τοπιακό σχεδιασμό, το πρασίνισμα της πόλης και, εντεινόμενα τα τελευταία χρόνια, με τη ρητορική περί περιβαλλοντικής αναβάθμισης.

Η περιβαλλοντική αναβάθμιση των προς αξιοποίηση περιοχών είναι έκδηλη στις προγραμματικές δηλώσεις που διατυπώνουν οι εμπλεκόμενοι φορείς. Μια απλή αναζήτηση στους ιστότοπους των παρεμβάσεων αποκαλύπτει το όραμα των ανακατασκευών, που σε όλες τις περιπτώσεις αποτελεί ένα συμποίημα μεταξύ της βιομηχανίας της διασκέδασης και της δημιουργίας περιβαλλοντικών αγαθών. Στον Φαληρικό όρμο για παράδειγμα η αξιοποίηση της Αθηναϊκής Ριβιέρας και η αναβάθμισή της ως τουριστικό προϊόν, πέρα από το ότι επικαλείται την περιβαλλοντική

αναβάθμιση μέσω της δημιουργίας έργων αντιπλημμυρικής προστασίας και βιολογικού καθαρισμού (ΗΡΑΚΛΗΣ, Lafarge), πραγματώνεται και μέσα από έργα ιδιωτικών πράσινων χώρων όπως ο κήπος του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος. Στο Ελληνικό η διασύνδεση ιδιωτικών περιβαλλοντικών αγαθών και τουριστικού προϊόντος γίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρη. Το Μητροπολιτικό Πάρκο του Ελληνικού, το “μεγαλύτερο πάρκο της Ευρώπης”, που θα προσφέρει “ατέλειωτες ώρες χαράς και χαλάρωσης” και που σύμφωνα με τα στοιχεία του επίσημου ιστότοπου θα αποδώσει 600.000 τ.μ. κοινόχρηστων χώρων πρασίνου, 50 χλμ. ποδηλατόδρομων και μονοπατιών για πεζούς και 33.000 δέντρα, που θα βελτιώσουν το μικροκλίμα της περιοχής, προτίθεται ταυτόχρονα να αποτελέσει τοπόσημο, που θα προσελκύσει “ένα νέο δημογραφικό προφίλ τουρισμού που επισκέπτεται την Αθήνα, παρέχοντας ένα ακόμα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για τη χώρα ως τουριστικό προορισμό”, μέσα από ιδιωτικές υποδομές που θα ενυπάρχουν στον ανασχεδιασμένο χώρο του Ελληνικού, με το νέο καζίνο να πρωτοστατεί σε αυτή την προσπάθεια. (thehellinikon.com, τελ. επίσκεψη: 16/10/2020)

Οι περιπτώσεις τόσο του κήπου του ΙΣΝ όσο και του Μητροπολιτικού Πάρκου του Ελληνικού αποδεικνύουν τη σημασία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην περιβαλλοντική αναβάθμιση των πόλεων και τη θεσμική υποστήριξη των έργων ανάπλασης του ιδιωτικού τομέα από την πολιτεία, ενώ ταυτόχρονα θέτουν αρκετά ζητήματα για το δικαίωμα πρόσβασης και τους τρόπους ύπαρξης σε “ανοιχτά” πάρκα, οι κανόνες συμπεριφοράς στα όρια των οποίων ορίζονται από πρωτόκολλα ιδιωτικών φορέων. (Anguelovski, 2016)

Παρόλο που στην ελληνική πρωτεύουσα φαίνεται πως ο ιδιωτικός τομέας κατέχει τα πρωτεία στην πραγματοποίηση πράσινων υποδομών και στην προσφορά περιβαλλοντικών αγαθών, η ελληνική πολιτεία συμβάλλει και αυτή στην αναδιαμόρφωση της πόλης με ισχυρότερο παράδειγμα τη μακρόχρονη προσπάθεια ανασχεδιασμού του ιστορικού κέντρου της Αθήνας μέσω της ανάπλασης του άξονα της Πανεπιστημίου. Η πράσινη πεζοδρομημένη Πανεπιστημίου αποτελεί όραμα πολλών δεκαετιών από το 1983 με το σχέδιο Τρίτση, που ανασύρθηκε ξανά το 2009 – αυτή τη φορά με το brand του Rethink Athens - σε εσωτερικές διαβουλεύσεις και επίσημα το 2010, επί δημαρχίας Καμίνη και αρωγής Ιδρύματος Ωνάση και με την οικονομική κρίση να φαίνεται στον ορίζοντα, για να εφαρμοστεί πειραματικά το 2020 από τον Μπακογιάννη με το “όραμα” του Μεγάλου Περιπάτου. Η ιστορία των “οραμάτων” για την Πανεπιστημίου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην αποτύπωση των σχέσεων φυσικού ίχνους, αστικού τοπίου και κυρίως αστικών σχέσεων και σωματίων στον χώρο.

Προκειμένου να διακρίνουμε τις σχέσεις καθημερινής κατοίκησης στην πόλη που εκπορεύονται από το επείγον της αποκατάστασης του αστικού φυσικού ίχνους, πιάνουμε το νήμα των σχεδίων για την Πανεπιστημίου από τις πιο πρόσφατες εξαγγελίες ανάπλασης. Στον ιστότοπο

του Rethink Athens διαβάζουμε ότι η πεζοδρόμηση της Πανεπιστημίου αποτέλεσε κατά το τέλος του 2009 κοινή πρωτοβουλία μεταξύ του ΥΠΕΚΑ και του ΟΡΣΑ για την προετοιμασία της οποίας πραγματοποιήθηκαν μεταξύ άλλων και δύο ερευνητικά προγράμματα στο ΕΜΠ κατά το 2010. (rethinkathens.org, τελ. επίσκεψη: 16/10/2020) Το πρώτο ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο “Διερεύνηση της δυνατότητας αποκλειστικής χρήσης της Λεωφ. Πανεπιστημίου από τη δημόσια συγκοινωνία, τον πεζό και τον ποδηλάτη” αποτελούσε κυρίως μια συγκοινωνιολογική και κυκλοφοριακή μελέτη, που αποφάνθηκε καταφατικά επί του εγχειρήματος. Το δεύτερο ερευνητικό έφερε τον τίτλο “Μεταλασσόμενοι χαρακτήρες και πολιτικές στα κέντρα πόλης Αθήνας – Πειραιά” και στόχευε στην “αξιολόγηση της υφιστάμενης προβληματικής κατάστασης στα κέντρα Αθήνας-Πειραιά”. Τα δύο ερευνητικά προγράμματα έλαβαν χρηματοδότηση από το τότε ΕΤΕΡΠΣ (σήμερα Πράσινο Ταμείο) και ενώ μια συγκοινωνιολογική μελέτη, που αποφαινεται για τη δυνατότητα πεζοδρόμησης ή μη της Πανεπιστημίου, μπορεί να ενταχθεί σε ένα περιβαλλοντικό σχεδιασμό και να αιτιολογήσει τη διασύνδεση με το πράσινο ταμείο, το δεύτερο ερευνητικό μας δίνει κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα σε σχέση με το τι σημαίνει η θεσμική απαίτηση για μια πράσινη πόλη και πως διαπλέκεται με πιο αμφιλεγόμενα πεδία της καθημερινής κατοίκησης. Στο δεύτερο ερευνητικό λοιπόν, που πραγματοποιήθηκε από τη Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ, αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι στόχος είναι η διερεύνηση περιοχών του κέντρου με βάση τις εξής ενότητες:

- ο χωρικός «υποδοχέας», δηλαδή το πορώδες χωρικό υπόβαθρο πάνω ή εντός του οποίου αναπτύσσεται η κοινωνική δομή της πόλης.
- τα φυσικά χαρακτηριστικά του αστικού δαπέδου: Στην ενότητα αυτή, εξετάζεται ο τρόπος που οργανώνεται στο δημόσιο χώρο η σχέση πεζών και οχημάτων, πεδίο στο οποίο εμφανίζονται διαχρονικά και δυσεπίλυτα προβλήματα του αθηναϊκού κέντρου.
- κυκλοφοριακή όχληση
- περιβαλλοντικά στοιχεία: Εδώ εξετάζεται κατ' αρχήν η αστική φύτευση ως στοιχείο δροσισμού, σκίασης, ηχοαπορρόφησης και γενικότερης βελτίωσης των κλιματικών συνθηκών της πόλης, καθώς επίσης και ως δομικό στοιχείο του δημόσιου χώρου.
- πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά: παρουσίες και δραστηριότητες στο δημόσιο χώρο. (Μεταλασσόμενοι χαρακτήρες και πολιτικές στα κέντρα πόλης Αθήνας-Πειραιά, 2011: 19-20)

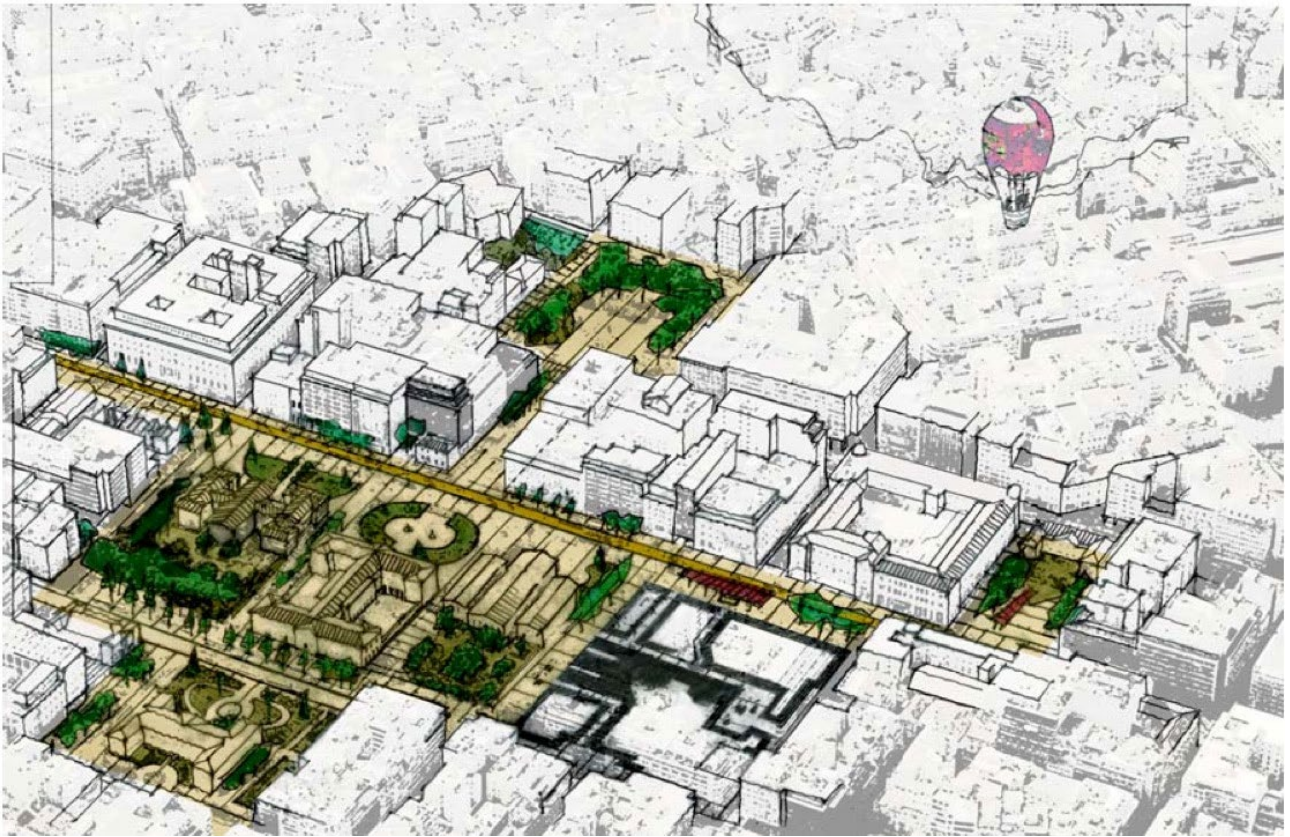
Από τις στοχεύσεις του ερευνητικού προγράμματος για την Πανεπιστημίου γίνεται εμφανές ότι μια έρευνα για το αστικό πράσινο συνυπάρχει, στις περισσότερες περιπτώσεις, με έρευνες και πορίσματα πάνω στην κοινωνική συμπεριφορά, παρουσία, χρήση και κατοίκηση του δημόσιου

χώρου, καθώς οι τοπιακές αναπλάσεις, πέρα από την περιβαλλοντική υποβάθμιση καλούνται να διαχειριστούν και συμπεριφορές και καθημερινές πρακτικές στην πόλη. Κάπως έτσι η συστάδα των δέντρων, τα φυσικά ίχνη και το μικροκλίμα διαπλέκονται με τα “κενά” οικόπεδα και κτίρια, με τη ρητορική περί πόλης φάντασμα και τη φιλολογία περί υποτίμησης του κέντρου από παρεκκλίνουσες συμπεριφορές. Τα αποτελέσματα της μελέτης των κοινωνικών χαρακτηριστικών της πόλης, που χρηματοδοτήθηκαν ως πράσινη ανάπτυξη, αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία στήθηκε το Rethink Athens, ο διαγωνισμός ιδεών για την ανάπλαση του κέντρου της Αθήνας, και τέθηκαν σε διαβούλευση με “εκπροσώπους των εμπόρων, επιχειρήσεων και ξενοδόχων που λειτουργούν στο κέντρο της πόλης, για ενημέρωσή τους και καταγραφή των απόψεών τους, εισάγωντας μια κατ’επίφαση συμμετοχικότητα στις διαδικασίες θεσμικής παραγωγής της πόλης. (rethinkathens.org, τελ. Επίσκεψη: 16/10/2020)

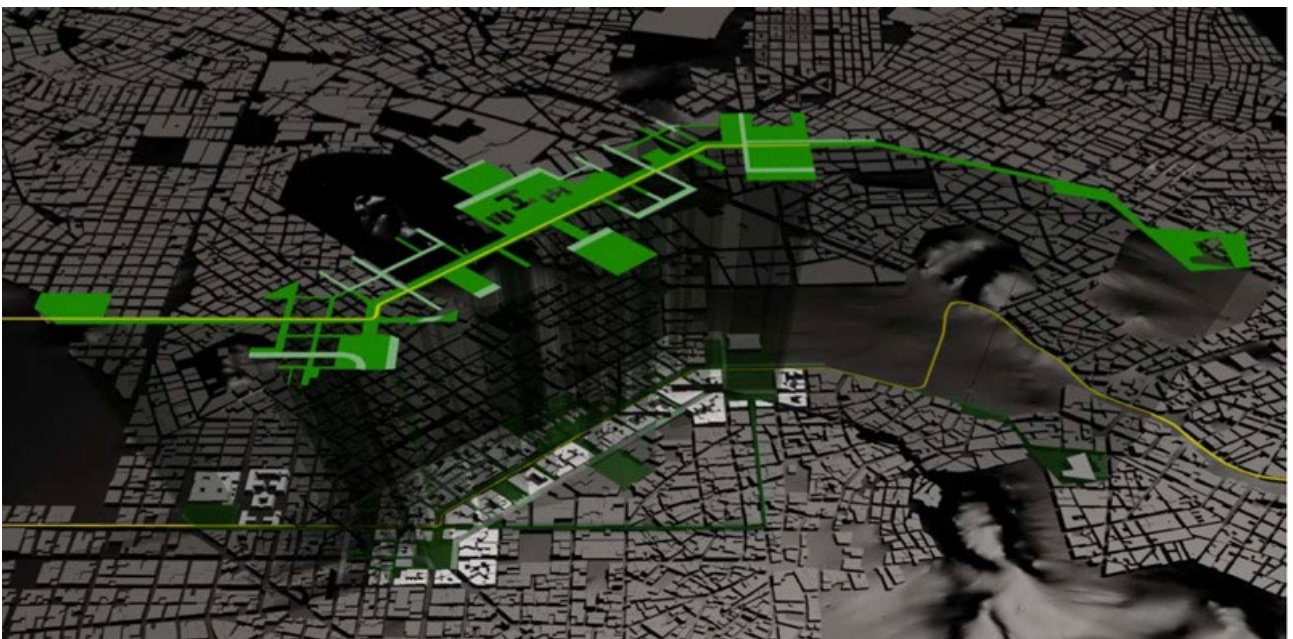
Το Rethink Athens και το ερευνητικό πρόγραμμα της Σχολής Αρχιτεκτόνων δημιούργησαν μια πολύ ενδιαφέρουσα πλέξη του κατασκευασμένου φυσικού ίχνους και των ευάλωτων κοινωνικών πληθυσμών, επαναπροσδιορίζοντας ουσιαστικά την έννοια του άγριου, από την περιγραφή της φύσης και των φαινομένων της στην περιγραφή των υποκειμένων και των συμπεριφορών. Ο ισχυρισμός αυτός καθίσταται ευδιάκριτος αν αντιπαραβάλλει κανείς τις εικόνες της νέας πράσινης Αθήνας και τα δημοσιεύματα της περιόδου εξαγγελίας του Rethink για το νέο πρόσωπο της πόλης, με τα δημοσιεύματα και το θεσμικό λόγο που αφορούσαν και αφορούν το κοινωνικό αστικό πεδίο. Προς αυτή την κατεύθυνση επιλέξαμε να παραθέσουμε κάποια από τα άρθρα και τις απόψεις που δημοσίευσε η εφημερίδα Καθημερινή και που αφορούσαν το thread του Rethink Athens, καθώς αποτελεί την πρώτη σε πωλήσεις εφημερίδα στην Ελλάδα και λόγω αυτού συνεισφέρει στην διαμόρφωση της κοινής γνώμης, προκειμένου να διακρίνουμε έμπρακτα αυτές τις πλέξεις λόγου και εικόνας, φύσης και κοινωνίας στο αστικό πεδίο.

Στις εικόνες 18-24, που αντιπαραβάλλουμε στο κείμενο, παρουσιάζεται η νέα πράσινη εικόνα της Αθήνας, που εισηγήθηκαν τόσο το ερευνητικό πρόγραμμα της Αρχιτεκτονικής Σχολής για το Rethink Athens, όσο και η πρόταση του αρχιτεκτονικού γραφείου Okra που κέρδισε το πρώτο βραβείο στον σχετικό αρχιτεκτονικό διαγωνισμό. Το πρασίνισμα του αστικού κέντρου, η γαλήνια εικόνα του φυσικού στοιχείου, διετέλεσε σημαντικό ρόλο για τη νομιμοποίηση, την αποδοχή και την αναμονή των προτεινόμενων παρεμβάσεων, γεγονός που διαφαίνεται έντονα στα δημοσιεύματα του τύπου. Προς αυτή την κατεύθυνση συντάχθηκε μια σειρά άρθρων στην εφημερίδα Καθημερινή, που εκθείαζαν το περιβαλλοντικό αγαθό του Rethink Athens. Ο Δημήτρης Ρηγόπουλος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι:

Εικόνα 18: Η “τριλογία”. (πηγή: athensville.blogspot.com τελ. επίσκεψη: 28/10/2020.)

Εικόνα 19: Πράσινη επανεγγραφή. (πηγή: athensville.blogspot.com τελ. επίσκεψη: 28/10/2020.)

Οι βασικοί άξονες της παρέμβασης είναι γνωστοί: οι οδοί Πανεπιστημίου και Πατησίων (μέχρι το Αρχαιολογικό Μουσείο) μετατρέπονται σε πράσινους δρόμους για μεικτή κυκλοφορία πεζών, ποδηλάτων, του τραμ, των ταξί και των οχημάτων τροφοδοσίας. Ανασχεδιάζονται οι πλατείες Ομονοίας και Δικαιοσύνης. Επεκτείνεται το τραμ από το Σύνταγμα μέχρι την πλατεία Αιγύπτου. Δημιουργείται ποδηλατόδρομος από τη Διονυσίου Αρεοπαγίτου μέχρι την πλατεία Ομονοίας. Κατασκευάζονται υπόγειοι ταμιευτήρες βρόχινου νερού, για την ολοκληρωμένη διαχείριση των υδάτινων πόρων και τη δημιουργία επαρκούς αποθέματος για την άρδευση του πρασίνου της περιοχής και τον καθαρισμό του δημόσιου χώρου. Φυτεύονται 800 νέα δέντρα. (Ρηγόπουλος, 22.02.2014)

Σε αντίστοιχο κλίμα ο Γιάννης Αίσωπος, καθηγητής στην Αρχιτεκτονική Σχολή Πάτρας, αναφέρει σε άρθρο του ότι:

Η νικητήρια πρόταση του διαγωνισμού Rethink Athens του Ιδρύματος Ωνάση, που εκλάμβανε τον άξονα της Πανεπιστημίου και όλες τις πλατείες κατά μήκος του μέχρι και την πλατεία Ομονοίας, ως πράσινες εκτάσεις, το νέο πάρκο του Κέντρου Πολιτισμού του Ιδρύματος Νιάρχου αλλά και ο επανασχεδιασμός του φαληρικού μετώπου ως ένα παραθαλάσσιο πάρκο από κουκουναριές συγκροτούν σχεδιασμένες εκδοχές «πρασίνου» από διακεκριμένους αρχιτέκτονες. Το «πράσινο» υιοθετείται λοιπόν ως μια πειστική εναλλακτική του απαξιωμένου δημόσιου χώρου της πόλης. Αποτελεί το πιο συχνά χρησιμοποιούμενο κλισέ, είναι «α-πολιτικό», απόλυτα αποδεκτό από όλο το πολιτικό φάσμα, υπόσχεται ένα βιώσιμο περιβάλλον εξασφαλίζοντας εκ των προτέρων συναίνεση, ευαγγελίζεται ευτυχία, ακόμη και ευφορία, τη δημιουργία μιας χαρούμενης και αισιόδοξης κοινότητας. (Αίσωπος, 09.09.2018)

Αντίστοιχα, ο Νίκος Βατόπουλος καταγράφει τα περιβαλλοντικά οφέλη του Rethink Athens και της πρότασης του γραφείο Okra:

Η πυκνή βλάστηση που προβλέπει η μελέτη που προκρίθηκε στο Rethink Athens του Ιδρύματος Ωνάση, πέρα από την αισθητική ανακούφιση που θα προσφέρει, υπόσχεται, με σοβαρές προοπτικές επιτυχίας, τη μείωση της θερμοκρασίας και του αισθήματος δυσφορίας στη διάρκεια του καλοκαιριού. Ο φυσικός κλιματισμός μιας πόλης που υποφέρει από κακό μικροκλίμα θα έπρεπε να ήταν ζητούμενο υψηλής

Εικόνα 20: Ομόνοια. (πηγή: athensville.blogspot.com τελ. επίσκεψη: 28/10/2020.)

προτεραιότητας από τα αρμόδια υπουργεία. Αλλά δεν ήταν.

Ερχεται όμως τώρα στην ατζέντα της πόλης με την απλή ιδέα της πυκνής φύτευσης, της δημιουργίας πράσινων στάσεων ανά λίγα μέτρα, τη δημιουργία δεξαμενών ύδατος σε ροές και σχηματισμούς που θα ανακουφίζουν τον διαβάτη διά της οράσεως και της ακοής. Ο ήχος του νερού επιδρά κατευναστικά, δημιουργεί χάσματα στη σφυροκόπηση των αστικών θορύβων και προδιαθέτει για καλύτερη δημόσια συμπεριφορά.

Το αθηναϊκό κέντρο, με την εφαρμογή της μελέτης του ολλανδικού γραφείου Οκγα και των συνεργατών του, μπορεί να δει καλύτερες μέρες από πλευράς ποιότητας αέρα και κυρίως να εκπαιδεύσει το προσωπικό συντήρησης, αλλά και το ευρύτερο κοινό στην υποδοχή, φροντίδα και διατήρηση αυτών των υποδομών.

Θα ήταν ευχής έργον, αν η ανάπλαση του αθηναϊκού κέντρου φέρει ένα απλό, εκ πρώτης όψεως, αλλά σύνθετο και φιλόδοξο στοίχημα. Να καταστήσει την Αθήνα βοτανικό κήπο της Μεσογείου. Δεν είναι τόσο δύσκολο. Πίστη χρειάζεται.
(Βατόπουλος, 02.03.2013)

Και με πιο λυρικό, ίσως κάποιιο να τον ανέφεραν και προκλητικό, τρόπο συνεχίζει σε μεταγενέστερο άρθρο εκθειάζοντας το πρασίσιμα της πόλης και γράφοντας:

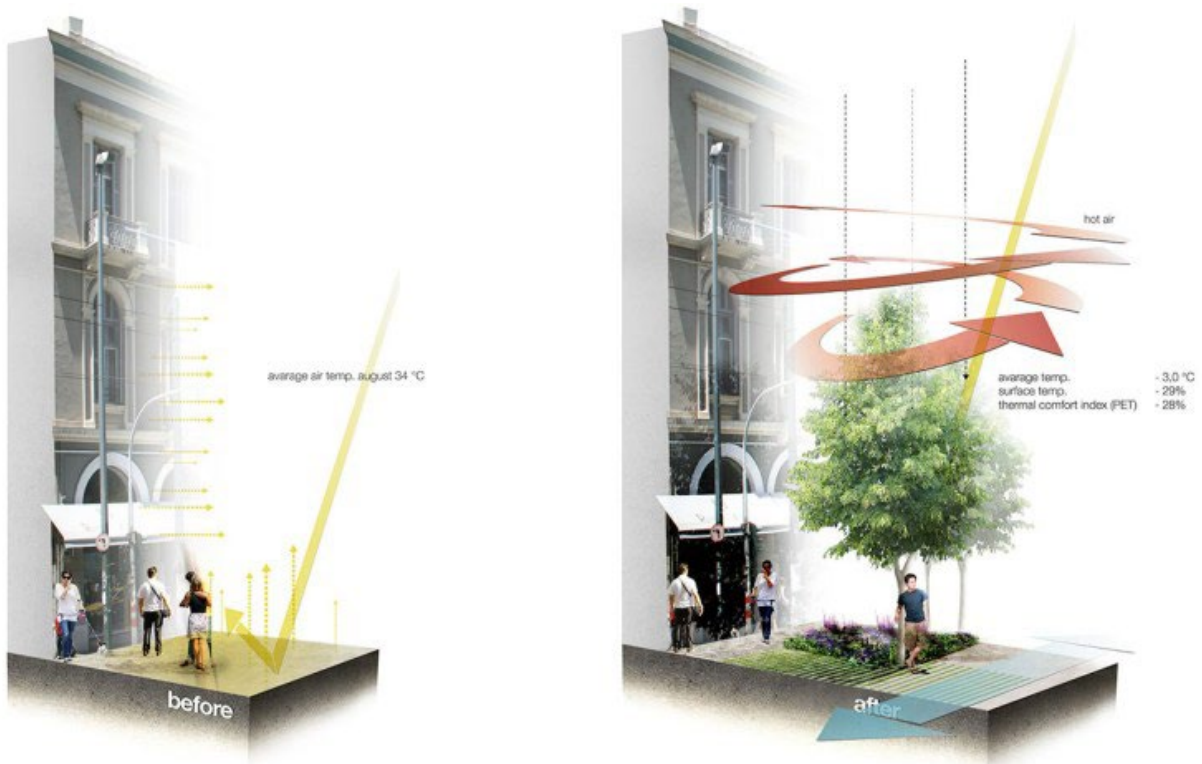
*Αυτή η ονειρική Ομόνοια με τις ακακίες Κωνσταντινουπόλεως στις μελέτες του *Rethink Athens* (που παρουσιάζονται στη Στοά Αρσάκη) έχει κλέψει καρδιές. Ίσως γιατί έχει κοστίσει τόσο πολύ στους Αθηναίους η -κατόπιν αρχιτεκτονικού διαγωνισμού- παραμόρφωσή της, που πολλοί στέκονται σε αυτήν τη φωτορεαλιστική απεικόνιση κουνώντας το κεφάλι. (Βατόπουλος, 20.02.2014)*

Οι φωτορεαλιστικές αναπαραστάσεις, τα κολάζ και οι απεικονίσεις του πράσινου συνδυασμένα με έναν εντεινόμενο δημοσιογραφικό, επιστημονικό και θεσμικό λόγο για την περιβαλλοντική υποβάθμιση της πρωτεύουσας δημιούργησαν το hype της πράσινης Αθήνας, που όμως απέκρυπτε το πραγματικό επίδικο των επερχόμενων σχεδίων. Ο δημόσιος λόγος για το πρασίσιμα της πόλης, που αποτυπώνεται στα άρθρα που παραθέσαμε, από την πρώτη στιγμή επεκτείνονταν για να συμπεριλάβει τον πολιτικό και συμβολικό χαρακτήρα των διαδικασιών της πράσινης ανάπλασης. Κάπως έτσι, διαβάζουμε στο άρθρο “Πτυχές” του Νίκου Βατόπουλου ότι:

Η ίδια η αναγέννηση του κέντρου εξαρτάται όχι μόνον από τις νέες ρυθμίσεις, φυτεύσεις και αναπλάσεις, αλλά κυρίως από την επανομηματοδότηση του ιστορικού κέντρου ως

Εικόνα 21: Masterplan. Α' Βραβείο Διαγωνισμού. (πηγή: Okra Architects)

Εικόνα 22: Βιοκλιματικό. Α' Βραβείο Διαγωνισμού. (πηγή: Okra Architects)

ναυαρχίδας του έθνους, φορτισμένης με όλα τα σήματα μιας διαδρομής αιώνων που εκβάλλει στο μέλλον. Μέσα από αυτή την αναβαπτισμένη συμπύκνωση των νοημάτων, που μία πρωτεύουσα μπορεί και οφείλει να φέρει, αναμένεται η ανάδυση μιας άλλης σχέσης πολίτη και πόλης. Ο περίπατος από την αρχή της Συγγρού μέχρι την Πατησίων έρχεται να συμβολίσει πλέον την «ενοποίηση» όχι των αρχαιολογικών χώρων, όπως ήταν το ζητούμενο το 2004, αλλά την «ενοποίηση» του θρυμματισμένου ιστορικού, αστικού υποσυνειδήτου της Αθήνας. (Βατόπουλος, 03.03.2013)

Το 2014, ο Βατόπουλος, στο ίδιο άρθρο στο οποίο αναφέρεται με τόση ζέση για το χτυποκάρδι που προκαλεί η εικόνα της ακακίας συνεχίζει:

Η πόλη χρειάζεται κινήσεις. Η ακινησία της Αθήνας επί τόσα χρόνια έχει γεννήσει θηλάκους επώασης νοσηρών συμπεριφορών και έχει επιτρέψει τη διάτρηση του κοινωνικού ιστού. Το οικονομικό αδιέξοδο του μέσου μικροκαταστηματάρχη, που αποτελεί ιστορικά τη ραχοκοκαλιά της αθηναϊκής οικονομίας, έχει επιδράσει αρνητικά όχι μόνο στη λειτουργία της πόλης αλλά και στη συμπεριφορά των κατοίκων. Η «μυρωδιά» του αέρα αγγίζει όλους. (Βατόπουλος, 20.02.2014)

Ποια όμως είναι η πραγματική προβληματοθεσία για την Αθήνα που καλείται να επιλυθεί μέσω της πράσινης ανάπτυξης του Rethink Athens και υπερβαίνει σε σημασία και στόχευση την περιβαλλοντική υποβάθμιση; Η ανάγνωση των άρθρων της περιόδου εξαγγελίας του διαγωνισμού, αλλά και των μεταγενέστερων, μας δείχνει ότι το “πρόβλημα” της πόλης αναλύεται σε τρεις άξονες. Ο πρώτος αφορά την οικονομία και τον τουρισμό, καθώς το Rethink στόχευε στην οικονομική ανανέωση της πόλης σε μια περίοδο βαθιάς κρίσης, και στην ανάδειξη της πρωτεύουσας σε ισχυρό τουριστικό προϊόν και πόλο έλξης για επισκέπτες και επενδυτές. Ο ρόλος της ανάπλασης της Πανεπιστημίου για την οικονομική ζωή του τόπου είναι εμφανής στην πλειονότητα των άρθρων του τύπου της περιόδου εκείνης. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την πεποίθηση του Δημήτρη Ρηγόπουλου ότι “το σχέδιο υπόσχεται ισχυρή αναπτυξιακή ώθηση, καθώς παντού στον κόσμο παρόμοιες αστικές αναπλάσεις τόνωσαν την τοπική οικονομία” (Ρηγόπουλος, 22.02.2014), αλλά και την αναφορά του Newsroom της Καθημερινής στη συνάντηση του τότε δημάρχου Γιώργου Καμίνη με 80 tour operators, που προσκλήθηκαν στην Αθήνα σε μια συζήτηση για τη βελτίωση της εικόνας της πόλης ως τουριστικό προϊόν. (Newsroom, 19.04.2013) Χαρακτηριστικές είναι και οι δηλώσεις του Ιδρύματος Ωνάση, που αποτέλεσε χορηγό του έργου της ανάπλασης της Πανεπιστημίου, ότι “θα συνεχίσουμε μαζί τους, ως πολίτες κι εμείς να πιέζουμε, να ελέγχουμε, να ζητούμε την υλοποίηση των υποσχέσεων της πολιτείας για την εφαρμογή του σχεδίου, για την επιστροφή της υγιούς επιχειρηματικότητας, της ανάπτυξης, της κατοικίας στο κέντρο της πόλης”. (Λιάλιος, 19.02.2014)

Εικόνα 23: Τριλογία. Α' Βραβείο Διαγωνισμού. (πηγή: Okra Architects)

Εικόνα 24: Πολυτεχνείο - Μουσείο. Α' Βραβείο Διαγωνισμού. (πηγή: Okra Architects)

Ο δεύτερος άξονας της προβληματοθεσίας για την εικόνα του αστικού κέντρου αφορά στην επιστροφή ενός επιθυμητού υποκειμένου, ως κάτοικο ή επενδυτή, στο κέντρο της πόλης, τον οποίο θα προσελκύσει το αστικό πράσινο, που σύμφωνα με τον Γιάννη Αίσωπο, “λειτουργεί ως καταφύγιο από τις παθογένειες του αστικού μας πολιτισμού”. (Αίσωπος, 09.09.2018) Η στόχευση για την επιστροφή αυτού του επιθυμητού υποκειμένου, που έχει εγκαταλείψει το κέντρο της πόλης, με αποτέλεσμα αυτό να στέκει “κενό”, διαφαίνεται ξεκάθαρα στο άρθρο “Αν σωθεί η Αθήνα σώζεται η Ελλάδα” του Θοδωρή Γεωργακόπουλου, όπου αναφέρεται:

Ο στόχος, αν προσαρμόζω σωστά τα συμπεράσματα του Γκλέιζερ, πρέπει να είναι ο εξής: Η Αθήνα να γίνει πιο ελκυστική πόλη για τους δραστήριους, τους δημιουργικούς και τους ταλαντούχους (Ελληνες ή ξένους), να συγκεντρώσει πολλούς από αυτούς, να τους δώσει αρκετούς χώρους και τρόπους και αφορμές για να συναντιούνται μεταξύ τους και, καθώς αυτή η εγγύτητα θα οδηγήσει σε δημιουργία και ανάπτυξη, η πόλη να γίνει πιο ευέλικτη στο να φιλοξενήσει ακόμα περισσότερους τέτοιους. (Γεωργακόπουλος, 14.03.2014)

Το κέντρο της πόλης όμως δε στέκει “κενό” αλλά αντιθέτως σφύζει από ζωή και συνεχείς αντιθέσεις, ως ένα διαρκές πεδίο αντικρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων αλλά και ως ένας τόπος πυκνωτής των δημόσιων συναθροίσεων και των διεκδικήσεων. Προκειμένου λοιπόν να επιστρέψει το επιθυμητό υποκείμενο κατοίκησης και επιχειρηματικότητας, θα πρέπει το κέντρο της πόλης να εξαγνιστεί μέσα από την εκρίζωση του άγριου υποκειμένου που το έχει καταλάβει. Το γεγονός αυτό αποτελεί τον τρίτο, και βασικότερο κατά την άποψή μας, άξονα θεσμικής προβληματοθεσίας για το κέντρο της Αθήνας, ο οποίος γεννήθηκε μέσα από τον δημόσιο λόγο και αποτυπώθηκε μέσα από θεσμικές πολιτικές καταστολής και εκτοπισμού των ευάλωτων πληθυσμών. Η σημαντικότητα της αντιμετώπισης της ανομίας, ως προϋπόθεση αλλά και ως επίδικο της πράσινης ανάπτυξης, αποτυπώνεται στον θεσμικό λόγο με πολύ ξεκάθαρο τρόπο. Οι δηλώσεις του τότε δημάρχου της Αθήνας, Γιώργου Καμίνη, ξεκαθαρίζουν τις προθέσεις που συνοδεύουν μια πράσινη ανάπτυξη αλλά και τις προϋποθέσεις αποτελεσματικότητάς της. Χαρακτηριστικά, στην παρουσίαση του διαγωνισμού του Rethink Athens στο ίδρυμα Ωνάση, ο Καμίνης αναφερόμενος στα αστικά κενά και στον λόγο ύπαρξής τους διατύπωσε ότι:

Πρέπει να συνυπολογίσουμε ότι πολλοί τέτοιοι [κενοί] χώροι της πόλης δεν χρησιμοποιούνται επαρκώς για λόγους που έχουν να κάνουν με την πίεση στην οικονομική δραστηριότητα, με την έξοδο της κατοικίας και την αλλοίωση της πληθυσμιακής σύνθεσης, με την υπερσυγκέντρωση ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, με την περιβαλλοντική υποβάθμιση και κυρίως με την εγκληματικότητα,

την εν γένει παραβατικότητα και την ανασφάλεια που δυστυχώς επικρατεί, ελπίζω όχι για πολύ ακόμη, σε πολλές γειτονίες της πόλης. (Καμίνης, 2012, cityofathens.gr/node/19877)

Διατυπώνοντας την πεποίθησή του ότι “κανένα σχέδιο για την Αθήνα δεν θα μπορέσει να πετύχει αν δε λυθεί το ζήτημα της ασφάλειας και της παράνομης μετανάστευσης”, ο Καμίνης ανέφερε ότι το έργο της πεζοδρόμησης της Πανεπιστημίου θα συνεισφέρει προς αυτόν τον σκοπό, καθώς θα μεταβάλλει το υποκείμενο κατοίκησης της πόλης από το άγριο στο επιθυμητό, το οποίο και θα περιφρουρήσει το αποτέλεσμα. (ibid) Για το ίδιο το έργο μάλιστα ανέφερε ότι:

Πρέπει, συνεπώς, να εξασφαλιστεί ότι η δημιουργία ενός τέτοιου μεγέθους κοινόχρηστου χώρου δεν θα αποτελέσει πρόσφορο έδαφος για την εξάπλωση των κοινωνικών ομάδων των τοξικοεξαρτημένων, των παράνομων μεταναστών και του παραεμπορίου. Αυτό μπορεί μιν εν μέρει να ενισχυθεί από τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, απαιτεί όμως και μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα και αστυνόμευσης. (ibid)

Σε αντίστοιχες δηλώσεις προέβησαν και οι διάφοροι εμπλεκόμενοι στον διαγωνισμό του Rethink Athens, αναδεικνύοντας το ζήτημα της ασφάλειας, της εγκληματικότητας και της διευθέτησης των “ασταθών κοινωνικών ομάδων” σε μείζον θέμα, που η πεζοδρόμηση της Πανεπιστημίου καλείται να επενδύσει.

Η διάθεση αυτή των θεσμικών φορέων και των δημιουργών του διαγωνισμού, αποτυπώθηκε με έντονο και γλαφυρό τρόπο στον τύπο, όπου εμφανίστηκε ένα πλήθος άρθρων που διασυνδέουν την ανάπλαση του κέντρου, το πρασίσιμα της πόλης, με τη διαχείριση της ανομίας, της παραβατικότητας και της αντιδραστικής συμπεριφοράς. Στον δημόσιο λόγο λοιπόν η ουσιαστική συμβολή του Rethink Athens μετατοπίστηκε από το περιβαλλοντικό αγαθό σε πράξεις όπως: η ανάπλαση της Ομόνοιας ως μέσο “θεραπείας του άγους” των τοξικοεξαρτημένων και “μέτρο ενάντια στον βάνουσο και κυνικό αστικό πρωτογονισμό” (Βατόπουλος, 5.07.2017, Αίσωπος, 09.09.2018), η μετακίνηση του Πολυτεχνείου και η μετατροπή του σε παράρτημα του Αρχαιολογικού Μουσείου ως μέτρο ενάντια στις κοινωνικές διαμαρτυρίες και στις καταλήψεις (Θεοδωρόπουλος, 22.11.2016), η ανάσχεση της παρακμής γειτονιών όπως τα Εξάρχεια, τα Πατήσια και η Κυψέλη (Αίσωπος, 09.09.2018), το πρασίσιμα της πόλης ως μέσο αναστήλωσής της από τα βίαια χτυπήματα που δέχτηκε από τους πολίτες κατά την περίοδο του Δεκέμβρη του 2008 και των απεργιών της κρίσης. (Ρηγόπουλος, 16.02.2014, Αίσωπος, 09.09.2018) Αξιοσημείωτοι είναι μάλιστα οι χαρακτηρισμοί που ενδύουν παρεκκλίνοντες τόπους και υποκείμενα στα εν λόγω άρθρα, με τους διαμαρτυρόμενους

να κατονομάζονται ως “ανθρωπόμορφα τρωκτικά” και “κάφροι” και τους τοξικοεξαρτημένους ως “ανθρώπινα ράκη” που συγκρίνονται με τα “γλιτσιασμένα μπετά, τα σκουπίδια και τις χημικές τουαλέτες”. (Θεοδωρόπουλος, 22.11.2016, Βατόπουλος, 15.07.2017, Ρηγόπουλος, 16.02.2014)

Οι ιστορίες που έπλασε ο δημόσιος λόγος για την ανάπλαση της Πανεπιστημίου επιβεβαιώνουν τόσο την υπόθεση της Merchant ότι η αντιμετώπιση και διαχείριση της φύσης συμβαδίζει με μεταβολές που υφίστανται τα κοινωνικά πλαίσια και οι αξίες που ορίζουν τη διαχείριση των σωματών (Merchant, 1983: 101) καθώς και την πεποίθηση των Gould και Lewis, Anguelovski και Smith ότι το πρασίνισμα και η ανακατασκευή της πόλης επηρεάζει άμεσα τα σώματα, την κατοίκηση και την καθημερινή διαβίωση στην πόλη. Μέσα από τον δημόσιο λόγο γίνεται εμφανές το πως οι μεταβολές που υφίσταται το κέντρο της Αθήνας έχουν άμεσο αντίκτυπο στο κοινωνικό πεδίο. (Gould and Lewis, 2016, Anguelovski, 2016, Smith, 1996) Αν λοιπόν το βαλλόμενο υποκείμενο που προκύπτει από τη θεωρία της Merchant είναι ο Κάλιμπαν και η μάγισσα και τα μέσα εξόντωσής του είναι η δουλεία και το κυνήγι των μαγισσών (Federici, 2011), πως αυτό εγγράφεται στο αστικό πεδίο και στη διαχείριση της αστικής φύσης;

Ο δημόσιος λόγος για το Rethink Athens, κάνοντας χρήση του πράσινου φαντασιακού, νομιμοποίησε στη συνείδηση των πολιτών την αναγκαιότητα λήψης μέτρων για τη διαχείριση των σύγχρονων μαγισσών και Κάλιμπαν και των δικών τους sabbath, των δικών τους δημόσιων συναθροίσεων. (ibid) Προς αυτή την κατεύθυνση η πολιτεία δεν περιορίστηκε απλά στη ρητορική ενός κράτους τάξης και ασφάλειας, αλλά δημιούργησε κατασταλτικές στρατηγικές και επιχειρήσεις, προκειμένου να περιθωριοποιήσει, να δεσμεύσει και να εξοντώσει ηθικά και οικονομικά το “άγριο” υποκείμενο της πόλης. Κατά την περίοδο λοιπόν που μεσουρανούσε στον δημόσιο λόγο για την πόλη η εικόνα της κατασκευασμένης φυσικότητας της συστάδας των δέντρων της Πανεπιστημίου, έλαβαν χώρα οι αστυνομικές επιχειρήσεις Ξένιος Δίας και Θέτις, με σκοπό να καταστείλουν την παράνομη μετανάστευση, το παρεμπόριο και τη μικροπαραβατικότητα των μεταναστών και των τοξικοεξαρτημένων, οδηγώντας σε χιλιάδες προσαγωγές και συλλήψεις μεταναστών¹ (Σουλιώτης, 05.08.2012, Newsroom, 07.03.2013) καθώς και η επιχείρηση σύλληψης περισσότερων από 30 οροθετικών γυναικών με πρόφαση την προάσπιση της δημόσιας υγείας. (Παπαδόπουλος, 27.07.2017) Η ιστορία της πράσινης ανάπλασης της Πανεπιστημίου επιβεβαιώνει τόσο σε επίπεδο θεσμικού λόγου όσο και σε επίπεδο κρατικής στρατηγικής ότι το αστικό πράσινο συνυπάρχει με το αστικό “άγριο” σε μια σχέση εχθρική.

---

¹ Τα αποτελέσματα της επιχείσης Ξένιος Δίας από τον Αύγουστο του 2012 έως το 2013 όπως ανακοινώθηκαν ήταν 85.843 συλλήψεις και έλεγχοι και 5.995 κρατήσεις μεταναστών. (πηγη: athenssocialatlas.gr)

Τα αποτελέσματα του διαγωνισμού του Rethink Athens μπορεί προσωρινά να μπήκαν στο συρτάρι και να μην υλοποιήθηκαν μετά την οικονομική ύφεση της περιόδου της κρίσης, αλλά δημιούργησαν τετελεσμένα στον τρόπο διασύνδεσης του πράσινου σχεδιασμού για την πόλη και της αντιμετώπισης των ανεπιθύμητων κομματιών του πληθυσμού. Έτσι λοιπόν, ανασύρθηκαν στις μέρες μας, εν μέσω μιας δεύτερης κρίσης, υγειονομικής αυτή τη φορά, ώστε να πραγματωθούν στο κακέκτυπο του Μεγάλου Περιπάτου του Μπακογιάννη. Ενώ λοιπόν η επικράτεια βρισκόταν σε καραντίνα και καθώς μεγάλωνε διαρκώς η ανάγκη και το αίτημα για δημόσιους χώρους πρασίνου, τέθηκε σε εφαρμογή η πιλοτική διαμόρφωση του Μεγάλου Περιπάτου ως ένα έργο έκτακτης ανάγκης και ως απάντηση στους περιβαλλοντικούς, υγειονομικούς και οικονομικούς κινδύνους που αντιμετωπίζει η πρωτεύουσα. (megalosperipatos.cityofathens.gr) Στον Μεγάλο Περίπατο συνδυάζεται για πρώτη φορά στην Αθηναϊκή πρωτεύουσα η έκτακτη ανάγκη μιας υγειονομικής κρίσης με μεγάλες αναδιοργανώσεις του αστικού πεδίου, καθώς το έργο ευαγγελίζονταν ότι θα αποτελέσει τη λύση ενάντια στην επέλαση της πανδημίας του κορονοϊού λόγω συνωστισμού. Τα οφέλη όμως του εγχειρήματος αυτού, όπως παρουσιάζονται στην επίσημη ιστοσελίδα, αποκαλύπτουν μια διαφορετική ιστορία καθώς η περιβαλλοντική αναβάθμιση και η βιωσιμότητα της πόλης συμπλέκονται για ακόμα μια φορά με τη ρητορική περί ασφάλειας, τουρισμού και επενδύσεων κατά τα πρότυπα του προγενέστερου Rethink Athens. (ibid) Οι επείγουσες υποδομές του Μεγάλου Περιπάτου, που παρουσιάστηκαν και ως έκτακτο μέτρο για τη διαχείριση της πανδημίας του κορονοϊού, παρά την κριτική που δέχτηκαν και παρά την ίδια την παραδοχή του δημάρχου για το αμφίβολο του αποτελέσματός τους, αναμένεται να λάβουν σύντομα και έναν μόνιμο χαρακτήρα, επιβεβαιώνοντας τον ισχυρισμό ότι το επείγον που προκύπτει από μια φυσική “καταστροφή” μετουσιώνεται σε ένα εξευγενισμένο ίχνος φύσης που θα επιλύσει τα κακώς κείμενα, όχι τόσο σε περιβαλλοντικό όσο σε κοινωνικό επίπεδο.

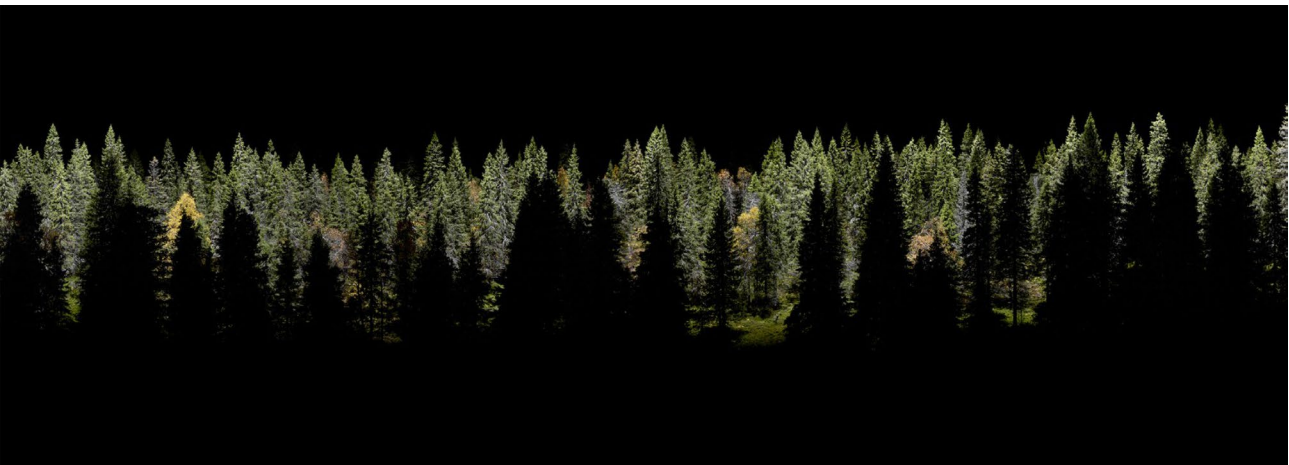
Καθώς ο Μεγάλος Περίπατος διανύει αυτή τη στιγμή την πιλοτική εφαρμογή του, είναι δύσκολο να διακρίνουμε το σύνολο του κεφαλαίου κοινωνικών εργαλείων διαχείρισης των παρεκκλίσεων που θα αποδώσει. Μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε, βασιζόμενοι στις νέες περιφράξεις που ξεπηδούν στο αστικό πεδίο, με την εκχώρηση του δημόσιου χώρου και των παρεμβάσεων σε αυτόν στον ιδιωτικό τομέα, σε κρατικές προθέσεις που διαφαίνονται πίσω από την αναθεώρηση νομοσχεδίων για τις διαδηλώσεις και για την κοινωνική συνάθροιση, στην εκτόξευση του κόστους κατοίκησης λόγω της τουριστικοποίησης αλλά και στον διαρκή δημόσιο λόγο για την καταστροφική παραβατικότητα και την απαράδεκτη δημόσια διεκδίκηση, καθώς η ιστορία της θεσμικής αντιμετώπισης του κέντρου της Αθήνας συνεχίζει να γράφεται. Αυτό όμως που μπορούμε να διακρίνουμε με κάποια ασφάλεια είναι ο ρόλος του αστικού πράσινου στην διάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων στο κέντρο της πόλης, όπου αφενός λειτουργεί ως φύλλο

συκής που θα καλύψει την ντροπή που προκαλούν οι κατατρεγμένοι στον ηθικό και ανώτερο αστό, αφετέρου λειτουργεί ως τοτέμ που θα προστατεύσει την υπερβατικότητα του πολιτισμού και τέλος διευκολύνει στον εξαγνισμό των διαβολικών πνευμάτων μέσω της απώθησης του ανεπιθύμητου υποκειμένου. Υπό αυτή την έννοια και για να επανέλθουμε στην αρχική υπόθεση του Lefebvre ο πλήρως αστικοποιημένος κόσμος, ο διάσπαρτος με ίχνη φετιχοποιημένης φύσης, όντως ανταποκρίνεται στην ευχαρίστηση. Αλλά για ποιούς και σε βάρος ποιών; (Lefebvre, 2003 [1970]: 32)

Εικόνα 25: Hiên Lâm Duc, Romania, The kids on the pavement, 2019

Εικόνα 26: Illka Halso, Paljakka Forest, 2017

Η παλίρροια.

Ο χρόνος ανάδυσης των απωθημένων της προόδου.

Η διαλεκτική εικόνα αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία της φιλοσοφίας του Walter Benjamin που αναλύεται τόσο στο έργο του για τις στοές του Παρισιού, όσο και στις θέσεις του για τη φιλοσοφία της ιστορίας. (Benjamin, 1999, Benjamin, 2014) Παρόλο που στη σκέψη του Benjamin η διαλεκτική εικόνα είναι πολλαπλώς καθορισμένη και παρά το γεγονός ότι στο έργο του δε συγκροτείται μια συγκεκριμένη στρατηγική και μεθοδολογία κατασκευής διαλεκτικών εικόνων, φαίνεται πως σε κάθε περίπτωση εκφράζει τις θέσεις και τη θεωρία του Benjamin για την ιστορία και λειτουργεί ως εργαλείο αφύπνισης μιας επαναστατικής συλλογικής σκέψης. (Ράπτη και Τάτλα 2011, Δαμιανόγλου 2015)

Ο Benjamin στρέφεται στην εικόνα, έναντι των εννοιών, ως εργαλείο σκέψης, καθώς η εικόνα ενέχει μια αμεσότητα και είναι ακριβώς αυτή η αμεσότητά της που της δίνει δυναμική να προκαλεί τη σκέψη, να σοκάρει κατεστημένες αντιλήψεις και ιδεολογίες. Αυτός είναι και ο ρόλος της διαλεκτικής εικόνας στη φιλοσοφία του Benjamin, η χρήση της δηλαδή ως ένα εργαλείο του σοκ υπό την έννοια της ρήξης του ιστορικού γραμμικού συνεχούς. Η διαλεκτική εικόνα του Benjamin αναδύεται από το πάγωμα του ιστορικού συνεχούς, από "έναν χρόνο ακινησίας (standstill) που ελευθερώνει την εσωτερική της κίνηση και επιτρέπει την επανατοποθέτηση του χρόνου (superposition of time)". (Ράπτη και Τάτλα 2013) Η διαλεκτική εικόνα λοιπόν αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο ο Benjamin ασκεί κριτική στη γραμμική ιστορία της προόδου, καταδεικνύοντας τη βαρβαρότητα που ενέχει ο μύθος του μέλλοντος και το σφάλμα στην πεποίθηση ότι το παρελθόν, ως κάτι αμετάκλητο, δεν αφορά τον παρόντικό και μελλοντικό χρόνο. (ibid)

Μέσω των διαλεκτικών εικόνων ο Benjamin επιδιώκει τη διάσωση των κομματιών της

μνήμης και της ιστορίας που η καπιταλιστική πρόοδος ωθεί στο περιθώριο και απορρίπτει ως ανούσια, ως σκουπίδια. Η σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν είναι κομβική στη φιλοσοφία του Benjamin, καθώς θεωρεί ότι αποτελούν δύο χρονικότητες διαρκώς αλληλοσυνδεόμενες και υπό διαπραγμάτευση. Η επαναφορά λοιπόν του παρελθόντος στο παρόν μέσω των διαλεκτικών εικόνων συμβαίνει μέσα στον τωρινό χρόνο εν στάση, δημιουργώντας μια σχέση διαλεκτική. (Δαμιανόγλου, 2015) Με την επαναφορά των απωθημένων σκουπιδιών του παρελθόντος, των ανούσιων και άρα μη θελκτικών και αφημένων στο περιθώριο αντικειμένων και υποκειμένων του, ο Benjamin επιδιώκει να καταδείξει τη βαρβαρότητα του πολιτισμού και της προόδου, τη βία που ενέχει η γοητεία του καινούριου, να καταδείξει τις αντιθέσεις της νεωτερικότητας, να εξιστορήσει με λίγα λόγια “τις ιστορίες των νεκρών” και των περιθωριοποιημένων (Hagaway, 2016) και μέσα από αυτή την εξιστόρηση να προκαλέσει τη διακοπή της ιστορίας και να εισάγει έναν καινούριο χρόνο λύτρωσης, πέρα από την απελπισία. (Δαμιανόγλου, 2015) Ο Benjamin λοιπόν αντί της ιστορίας, επικαλείται τις εικόνες ενός επαναστατικού τωρινού χρόνου. Τις εικόνες που θα ξυπνήσουν τη συλλογική σκέψη και μνήμη και θα διανοίξουν πολιτικές δυνατότητες. (ibid)

Ακολουθώντας τη γραμμή σκέψης του Benjamin προσπαθήσαμε να εξετάσουμε τις σχέσεις αστικού-πολιτιστικού και φυσικού στοιχείου μέσα από την διαλεκτική εικόνα του αρχιπελάγους. Στην πορεία όμως αυτής της έρευνας και αναλύοντας τις σχέσεις πίεσης, τις χωρικές και κοινωνικές ρευστότητες και συμπυκνώσεις, οδηγηθήκαμε σε ένα χρόνο στάσης μέσω του οποίου αναδύεται μια διαφορετική εικόνα, αυτή της παλίρροιας.

Από το αρχιπέλαγος στην παλίρροια.

Η εικόνα του αρχιπελάγους αποτέλεσε το σχήμα βάσει του οποίου ξεκινήσαμε να προσεγγίζουμε τη σχέση φυσικού και αστικού (πολιτιστικού) στοιχείου, ως μια σχέση διχοτόμησης και ορίου, καθώς η φύση κατασκευάζεται ως μια εξωτερικότητα που τη μετατρέπει από πεδίο προς συζήτηση σε φυσικό πόρο προς εκμετάλλευση. (Latour, 2009, Smith, 2009) Η τεχνητή και κατασκευασμένη οριοθέτηση του φυσικού στοιχείου ως μια εξωτερικότητα προσιδιάζει στα σαφή και διακριτά όρια που αναπαράγει το σχήμα του αρχιπελάγους. Το αρχιπέλαγος, παρά το πλούσιο ερμηνευτικό πλαίσιο του αστικού πεδίου που παράγει και στο οποίο αναφερθήκαμε στην αρχή αυτής της έρευνας, έχει γίνει αντικείμενο κριτικής, καθώς επαφίεται σε στατικές μορφές και όρια, παραμερίζοντας τις διαδικασίες που παράγουν τον αστικό χώρο και τις διεπαφές που ορίζει η συνύπαρξη νησιού και θάλασσας. (Daou and Perez-Ramos, 2016)

Η γεωφιλοσοφική εικόνα του αρχιπελάγους και της οντολογίας του νησιού – θύλακα και του ορίου έχει διερευνηθεί κριτικά από διάφορους μελετητές, καθώς η εποχή μας φαίνεται πως αφηγά τις “παραδοσιακές” φόρμες των αντιτιθέμενων στοιχείων έναντι μιας ευρείας, επιθυμητής ή μη, διασυνδεσιμότητας. (ibid) Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Douglas Spencer αναφέρει ότι ενώ στη σημερινή εποχή η ροϊκότητα, η διαδικασία και η πολυπλοκότητα επιθυμούν να χαρακτηρίσουν τον αρχιτεκτονικό, τοπικό και αστικό σχεδιασμό, ενάντια στις κυρίαρχες πρακτικές και εισάγοντας από τα κάτω, οικολογικές και “δικτυακές” πρακτικές σχεδιασμού, παραμένουν προσηλωμένες στα ίδια εργαλεία ερμηνείας και αντιμετώπισης της αστικής πραγματικότητας. (Spencer, 2016: 119) Πραγματοποιώντας μια κριτική στην ερμηνεία του Augeli για το αρχιπέλαγος, ο Spencer καταδεικνύει τον ολοκληρωτισμό του σχήματος του Augeli, τον οποίο και αποδίδει στην ιδεολογική ταύτιση με τη φιλοσοφία του Ναζί δικαστή Carl Schmitt. (ibid) Σύμφωνα με τον Spencer η ερμηνεία του αρχιπελάγους από τον Augeli, νομιμοποιεί την ιδιοποίηση της γης και απανοηματοδοτεί τον δημόσιο χώρο ως πεδίο της οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα εδραιώνει μόνιμες σχέσεις αντιπαλότητας μεταξύ φίλου και εχθρού ως ένα όριο εσωτερικότητας και εξωτερικότητας. (ibid: 124) Η αντιμετώπιση όμως του αστικού χώρου ως ένα πεδίο οριοθετήσεων που θα απομακρύνει τον εχθρό δεν μπορεί, σύμφωνα με τον Spencer, να αποτελέσει ουσιαστικό εργαλείο για μια ριζοσπαστική αναδιαπραγμάτευση του αστικού πεδίου ή για μια ουσιαστική επίλυση των διαχωρισμών, στη βάση μιας διεθνιστικής λογικής. Οι οριοθετήσεις δεν παράγουν κοινότητες παρά μόνο με τη μορφή των περικλειστων κοινοτήτων (gated communities), που αποτελούν προνομιακούς τόπους των λευκών και των πλούσιων που τους διαχωρίζουν από την αστική μάζα. (ibid: 126) Ο Spencer καταλήγει στην κριτική του με τον ισχυρισμό ότι η προσήλωση στη φόρμα (form) αποτυγχάνει να δημιουργήσει

ροϊκές αστικές συνδέσεις, γεγονός που είναι επιτακτικό στον σύγχρονο νεοφιλελευθερισμό, συνεπώς η διάρρηξη του ορίου αποτελεί μια πολιτική πράξη και ο τρόπος που δομούνται και οργανώνονται οι συνδέσεις στο αστικό πεδίο αποτελεί αντικείμενο προς διεκδίκηση και όχι ένα προεξοφλημένο γεγονός. (ibid: 126-127)

Στο θεωρητικό σχήμα της συγκεκριμένης έρευνας η χρήση της εικόνας του αρχιπελάγους ως αφετηρία εξερεύνησης των σχέσεων του άγριου και του πολιτισμένου αναδύθηκε από τον παραδοσιακό δυϊσμό ενός εσωτερικού και ενός εξωτερικού πεδίου, μιας κυρίαρχης νατουραλιστικής οντολογίας. (Descola, 2013) Η περιαστική άγρια φύση κατασκευάστηκε ως ένας εξωτερικός φυσικός πόρος προς εκμετάλλευση και η ενδοαστική άγρια φύση, που δε βρίσκει υπόσταση στο φυσικό στοιχείο – παρά με την έννοια της φυσικής καταστροφής – αλλά στην άγρια φύση του ανθρώπου, ως ένα εχθρικό πεδίο προς απώθηση. Κατά τη διάρκεια όμως της διερεύνησης των ποιοτήτων της διεπαφής νησιού και θάλασσας στις δύο ξεχωριστές περιπτώσεις πεδίου που εξετάζουμε, το όριο που τις χαρακτήριζε στην αφετηρία έμοιαζε να παραποιείται από μια συνεχή κίνηση. Η τυπική φόρμα της εικόνας του αρχιπελάγους μεταβάλλεται και στις δυο περιπτώσεις από μια χρονικότητα, μια διαδικασία και μια δυναμική. Στη σχέση της περιαστικής φύσης με τη μητρόπολη, παρατηρούμε ότι η σκληρή οριοθέτηση διαρρηγνύεται όσο μεγεθύνονται οι μεταβολικές ροές ανάμεσα στην πόλη και στην περιφέρεια (Brenner και Katsikis), ώστε στην ενδοχώρα της πλήρους αστικοποίησης η άγρια θάλασσα συνεχώς να υποχωρεί και νησιά να εμφανίζονται κάτω από τα κύματα της, που βρίσκουν υπόσταση στα ανθρωπογενή λειτουργικά τοπία αναπαραγωγής της αστικής συνθήκης και στην πόλη χωρίς εξωτερικό. (Brenner και Katsikis, 2020, Brenner, 2013) Αυτή η σχέση αποτελεί την πρώτη πράξη της άμπωτης.

Στην εξέταση της σχέσης φύσης και ανθρώπου στο ενδοαστικό πεδίο η σκληρή οριοθέτηση μοιάζει και πάλι να υποχωρεί, καθώς μεταβαίνουμε στο παράδειγμα του τοπιακού σχεδιασμού ως μέσο κατασκευής και οργάνωσης της αστικής πραγματικότητας. Το φυσικό στοιχείο, που στη δυτική κουλτούρα αντιπροσωπεύει το άγριο και το εξωτερικό, φύεται και πλημμυρίζει την ανθρωπογενή πόλη, ώστε τα μητροπολιτικά νησιά να κατακλύζονται από τη θάλασσα της φετιχοποιημένης φύσης. (Lefebvre, 2003 [1970]) Κι ενώ αυτή η συνθήκη δύναται να αποτελεί την πρώτη πράξη της πλημμυρίδας, κάτι περίεργο συμβαίνει που μεταβάλλει την ποιότητα του φαινομένου. Η θάλασσα της άγριας φύσης εισερχόμενη στα νησιά συμπυκνώνεται, πετροποιείται, μετατρέπόμενη σε μια ακόμα ανθρωπογενή κατασκευή, σε μια κατασκευή που παράγει έργο τόσο κοινωνικό όσο και υποδομής. Αντίθετα το νησί του αστικού πεδίου λιώνει και ρευστοποιείται, καθώς ο δημόσιος χώρος συναθροίσεων δεν αντιπροσωπεύει την κυρίαρχη υπερβατική ιδέα του πολιτισμού αλλά στέκει κατελιημμένος από άγρια θηρία, ώστε άμπωτη και πλημμυρίδα συνεχώς να εναλλάσσονται,

να κινούνται και να μεταβάλλουν τη φύση τους σε μια συνεχή ροή.

Η άμπωτη και η πλημμυρίδα, ως παραποιήσεις των σχημάτων του αρχιπελάγους που περιγράψαμε, οι ρευστοποιήσεις και οι συμπυκνώσεις, η τάξη και η αταξία, που συνεχώς εναλλάσσονται και επιβάλλονται σε νέα χωρικά και κοινωνικά πεδία μας οδηγούν στην εικόνα της παλίρροιας. Μια εικόνα που προτίθεται να αναδειξει τη διαδικασία παραγωγής του χώρου μέσα από τη διεπαφή του άγριου και του εξημερωμένου και να αποκαλύψει τόσο τη ρευστότητα των μηχανισμών οργάνωσης όσο και τη δυναμική του διαφεύγοντος. Η παλίρροια αποτελεί ένα μέσο για να ερμηνεύσουμε τη σύγχρονη αστική πραγματικότητα, όταν αυτή διασυνδέεται με το φυσικό και άγριο στοιχείο, με την ευρύτερη έννοια της φύσης και της "φύσης" του ανθρώπου. Η παλίρροια είναι το σχήμα που προκύπτει και ερμηνεύει τις πιέσεις και τις δυνάμεις που ασκούνται όταν συγκρούονται οι έννοιες του άγριου και του εξημερωμένου, εν κινήσει.

Σαν ερμηνευτικό εργαλείο η εικόνα της παλίρροιας θέτει νέα ζητήματα στην κατανόηση και διερεύνηση των φαινομενικά αντιθετικών σχέσεων που δομούν την αστική συνθήκη. Η διάσπαση του ορίου μεταξύ ενός εξωτερικού και ενός εσωτερικού πεδίου αστικής κατοίκησης οδηγεί και στη διάσπαση των ορίων στα πεδία της έρευνας που αφορούν τις αστικές γεωγραφίες. Καθώς όμως, όπως αναφέραμε εξ' αρχής, η διαλεκτική εικόνα δεν αποτελεί μια απλή εικονοποίηση του υπάρχοντος αλλά δύναται και να πλάσει διαφορετικούς συλλογισμούς, εν προκειμένω για την πόλη, (Stavrides, 2016) θεωρούμε ότι το εργαλείο της παλίρροιας είναι χρήσιμο όχι γιατί αποτελεί μια στρατηγική και μια λύση για τα πολύπλοκα ζητήματα διεπαφής της φύσης και της αστικού πεδίου, αλλά γιατί κινούμενο στη γραμμή σκέψης του Benjamin αποκαθιστά ορατότητες και η αποκατάσταση του απωθημένου, του εξωτερικού και μακρινού είναι αυτή που διανοίγει τη δυνατότητα δημιουργίας άλλων τόπων και άλλων μορφών κατοίκησης πέρα από τη στείρα αναπαραγωγή του γνωστού και του ίδιου. Όπως αναφέρει ο Jack Halberstam σχολιάζοντας την ταινία *Where the wild things are* στο Undercommons

Το ότι ο Μαξ δεν καταφέρνει να σώσει, να ευχαριστήσει, ή να συμβιώσει με τα άγρια πλάσματα είναι λιγότερο σημαντικό από το γεγονός ότι τα ανακάλυψε και αναγνώρισε σε αυτά το τέλος ενός κόσμου και δυνητικά ένα μονοπάτι που θα τον οδηγήσει σε έναν εναλλακτικό κόσμο από αυτόν στον οποίο κατοικεί. Τα άγρια πλάσματα δεν είναι ουτοπικές οντότητες ενός παραμυθιού. Είναι τα απορριφθέντα και χαμένα υποκείμενα ενός κόσμου που ο Μαξ άφησε πίσω του και καθώς μετακινείται από την οιδιπόδεια γη επικυριαρχίας της μητέρας του στον ερειπωμένο κόσμο του άγριου, γνωρίζει τις παραμέτρους του πραγματικού –

βλέπει τι περιλαμβάνεται και τι απορρίπτεται και μπορεί να ανοίξει πλώρη για ένα διαφορετικό μέρος, ένα μέρος που δεν είναι ο τόπος που άφησε, ούτε ο τόπος στον οποίο θέλει να επιστρέψει.¹ (Harney and Moten, 2013: 7)

---

1 Πρωτότυπο κείμενο: “That Max fails to make the wild things happy or to save them or to make a world with them is less important than the fact that he found them and he recognized in them the end of something and potentially the path to an alternative to his world. The wild things were not the utopian creatures of fairy tales, they were the rejected and lost subjects of the world Max had left behind and, because he shuttles between the Oedipal land where his mother rules and the ruined world of the wild, he knows the parameters of the real – he sees what is included and what is left out and he is now able to set sail for another place, a place that is neither the home he left nor the home to which he wants to return.” (Harney and Moten, 2013: 7)

Κατοικώντας τις πλημμύρες.

Η διαλεκτική εικόνα της παλίρροιας συμβάλλει στον θρήνο, καθώς εμφανίζει και εξιστορεί τις πρακτικές εξόντωσης, περιθωριοποίησης και αποκλεισμού των βαλλόμενων τόπων και υποκειμένων που η ιστορία της προόδου θέλει να αποκρύψει, κατασκευάζοντάς τις ως μια διαρκή απόμακρη και αθέατη εξωτερικότητα. (Haraway, 2016) Ο θρήνος της παλίρροιας όμως είναι δημιουργικός, καθώς η διήγηση μιας ιστορίας των σκουπιδιών και των απωθημένων παράγει την αναγνώριση και την αποδοχή αυτής της απώλειας, σαν σπίθα για τη δημιουργία νέων τρόπων συμβίωσης, που θα μετατρέψουν τον θρήνο σε μνήμη, και την καμένη γη σε πεδίο συμποιοτικής κατοίκησης. Αυτή τη σπίθα περιγράφει η Donna Haraway, ως συνειδητοποίηση, που θα οδηγήσει στη νέα εποχή, στην εποχή του χθόνιου. Η χθονιόκαινος εποχή σύμφωνα με την Haraway είναι η εποχή ενός νέου υποκειμένου, του κομπόστ ανθρώπου και όχι του μετα-ανθρώπου (com-post human). Ενός υποκειμένου σε μη αναμενόμενα συναρμολογήματα και συνεργασίες, που δημιουργεί αναπάντεχες συγγένειες. Είναι η εποχή των συμποιοτικών και συμβιωτικών σχέσεων και όχι των αυτοποιοτικών συστημάτων. Μια εποχή στην οποία δεν υπάρχει θέση για τη γενεαλογία, το είδος και το φύλο αλλά μια εποχή του γίνεσθαι-με (becoming-with). Είναι η εποχή μιας νέας πόλης που θα αντικαταστήσει τη μητρόπολη της Terrapolis. Μιας γήινης πόλης, ανοιχτής, ακαθόριστης, πολυχρονικής και πολυδιάστατης ως τόπο κατοίκησης του com-post υποκειμένου. (ibid: 11) Αυτή τη σπίθα, αυτή τη γέννηση του χθόνιου, μπορούμε να διακρίνουμε και σε πεδία κατοίκησης της παλίρροιας και στα υποκειμένα της, που εκμεταλλεύονται τη ρευστότητα του σχήματός και, μέσα από τακτικές και καθημερινές πρακτικές, αντιτίθενται στο ολοκληρωτικό διάγραμμα επιβολής που αντιπροσωπεύουν οι πράξεις της άμπωτης, δημιουργώντας χώρους και σχέσεις από κοινού, καθώς μάχονται για χρονικότητες της πλημμύρας. (De Certeau, 2010)

Μπορούμε να διακρίνουμε πολλά παραδείγματα τέτοιων πεδίων κατοίκησης, που διαρρηγνύουν τις άνωθεν τάσεις της παλίρροιας, δημιουργώντας αντιθετικές ροές, σε παγκόσμιο επίπεδο. Η διάσπαση του κατασκευασμένου ορίου μέσω του σχήματος της παλίρροιας βοηθά σε αυτόν τον σκοπό και ανταποκρίνεται σε ένα διεθνές πεδίο, καθώς η παλίρροια μας επιτρέπει να δούμε το έτερο, το άγριο, το Άλλο, μέσα στους θύλακες και κυρίως να κατανοήσουμε ότι το έτερο δεν είναι τελικά και κάτι τόσο διαφορετικό από εμάς. Μας βοηθά όπως αναφέρουν οι Harney και Moten, να διεκδικήσουμε για το έτερο με έντονη τη συναίσθηση ότι αυτή η διεκδίκηση αφορά και εμάς τους ίδιους. (Harney και Moten, 2013: 10) Συνεπώς η παλίρροια αναδεικνύει τα πεδία αποκατάστασης και αναπαραγωγής του άγριου, τα οποία παράγονται μέσα από τις καθημερινές συλλογικές διεκδικήσεις και είναι πεδία τα οποία, ενώ φαίνονται ετερόκλητα, είναι

άρρηκτα διασυνδεδεμένα. Με αυτό τον τρόπο, οι αστικές καλλιέργειες στους ελεύθερους χώρους των πανεπιστημίων στη Νιγηρία από τους εκτοπισμένους εργάτες γης (Federici, 2019) και αυτές στους αδόμητους χώρους στη Νέα Υόρκη τη δεκαετία του '80, ενάντια στις διαδικασίες εξευγενισμού, (Zukin, 2010) πλάθουν το διαφεύγον πεδίο της παλίρροιας, ενώ ταυτόχρονα συνομιλούν με τα αστικά κινήματα πόλης για τον εκβιασμό του ενοικίου και τα περιφερειακά κινήματα ενάντια στην επέλαση της πράσινης και μη ανάπτυξης. Από το No Tav¹ μέχρι τα Άγραφα, οι παγκόσμιες αντιστάσεις διαμορφώνουν σχέσεις και μέσω αυτών ανασκευάζουν τόπους, δημιουργούν θάλασσες, σε αναζήτηση αυτής της συμβιωτικής κατοίκησης "σε αρμονία με τον εαυτό, τον Άλλο και το φυσικό τοπίο, που οι λαοί της Λατινικής Αμερικής αποκαλούν *buen vivir*". (Federici, 2019: 14)

Στην Αθήνα, ίσως το πιο χαρακτηριστικό και αναγνωρισμένο παράδειγμα κατοίκησης των πλημμυρών της παλίρροιας να αποτελεί το πάρκο Ναυαρίνου, οι διαδικασίες δημιουργίας του οποίου έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης

---

¹ Το κίνημα No Tav (No to the High Speed Train), έχει βάση στην Valley de Susa, στο Piedmont της Ιταλίας και αντιτίθεται στη δημιουργία της υπερταχείας σιδηροδρομικής γραμμής που θα συνδέει το Turin με την Lyon στην Γαλλία. Η γραμμή αποτελεί μέρος ενός σχεδίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη διασύνδεση της Lyon με τη Βουδαπέστη και την υπόλοιπη Ουκρανία. Το κίνημα No Tav είναι πολύμορφο, μαζικό και πραγματοποιεί συνεχείς διεκδικήσεις με πολύωρες συγκρούσεις, σαμποτάζ σε εργοτάξια, δίκτυα και δράσεις αλληλεγγύης σε όλη την Ιταλία. (πηγή: Εκδήλωση και συζήτηση με Ιταλούς ακτιβιστές του No Tav στο Αυτοδιαχειριζόμενο Στέκι Άνω-Κάτω Πατησίων)

πολλών ερευνητών του αστικού πεδίου. (An Architektur 2010, Stavrides, 2016) Η μετατροπή ενός υπαίθριου χώρου στάθμευσης σε κοινοτικό πάρκο, συνέβη μέσα από μακρές διαδικασίες *commoning*, που γεννήθηκαν στο πνεύμα της εξέγερσης του Δεκέμβρη του 2008 και φανερώνει τους τρόπους με τους οποίους τα κινήματα πόλης, μέσα από οριζόντιες διαδικασίες, καταλαμβάνουν και διαμορφώνουν δημόσιους χώρους πέρα και έξω από μια καπιταλιστική αξιοποίηση. (Stavrides, 2016) Η σημασία του πάρκου Ναυαρίνου, για τη συγκεκριμένη έρευνα, έγκειται ακριβώς στον τρόπο με τον οποίο η δημιουργία του πάρκου, μέσα από διαδικασίες *commoning*, αναδιαμορφώνει την έννοια της αστικής πράσινης αναζωογόνησης, που απενδύεται τον επιβαλλόμενο χαρακτήρα της και εφορμά από τους από κάτω και για τους από κάτω. Στο πάρκο αυτό περικλείεται η ανάγκη και η απαίτηση για επαφή με το φυσικό στοιχείο και το περιβαλλοντικό αγαθό, που όμως δε συνοδεύεται από τις συνήθεις διαδικασίες αποκλεισμού και εκτοπισμού του άγριου αστικού υποκειμένου. Υπό αυτή την έννοια το ίχνος φύσης που συναντούμε στο πάρκο Ναυαρίνου, αποτελεί μια αντι-περίφραξη σε άμεση αντιδιαστολή με τις θεσμικές και ιδιωτικές προτάσεις αστικού πράσινου, που ανταποκρίνεται σε πρακτικές ιδιοποίησης και απώθησης. Στο πάρκο Ναυαρίνου αποτυπώνονται οι όροι για μια άλλη επαφή με το πράσινο στοιχείο, που συνυπάρχει με την επαφή με το έτερο, με τον Άλλο του αστικού πεδίου, και διαμορφώνεται μέσα από αυτή τη συνομιλία. (Stavrides, 2016) Στις διαδικασίες δημιουργίας του πάρκου μπορούμε να δούμε τη δόμηση μιας πολύπλευρης συλλογικότητας που συμβαίνει συγχρονικά με την δόμηση μιας άλλης φύσης· γίνεσθαι πολλαπλότητα και υποκειμενικότητα με το φυσικό στοιχείο, σαν άλλο ζεύγος σφήκας και ορχιδέας.² (Haraway, 2016, Deleuze and Guattari, 2017)

Οι διεκδικήσεις όμως μιας άλλης φύσης και μιας άλλης συμβιωτικής σχέσης υπερβαίνουν τα όρια της πόλης, καθώς η αστικοποίηση εκρήγνυται προς το εξωτερικό, διαμορφώνοντας νέα και πρωτότυπα χωρικά πεδία διεκδίκησης που να ανταποκρίνονται σε συμβιωτικές σχέσεις. Ένα χαρακτηριστικό και πολύ ενδιαφέρον τέτοιο παράδειγμα, στο πλαίσιο της περιφέρειας, αποτελεί η κατασκήνωση στα Άγραφα, που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2019 και του 2020 από ομάδες για την υπεράσπιση των Αγράφων και των ελληνικών βουνών απέναντι στη μηχανή της πράσινης ανάπτυξης (*green growth machine*). (Gould and Lewis, 2016: 5) Με σύνθημα το ελεύθερα βουνά χωρίς αιολικά, μια ομάδα ανθρώπων δημιούργησε το καλοκαίρι του 2019 το *Camp Άγραφα*

---

² Το ζεύγος σφήκας και ορχιδέας χρησιμοποιείται από τους Deleuze και Guattari στην ανάπτυξη της θεωρίας του ριζώματος και δείχνει το πως η συνάθροιση, το συναρμολόγημα (*assemblage*) δύο παντελώς έτερων στοιχείων τα βοηθά να συνεξελίσσονται. Η αναπαραγωγή της ορχιδέας μέσω της σφήκας και της σφήκας μέσω της ορχιδέας φανερώνει πως η σύνδεση με το έτερο, δεν αποτελεί μια στείρα μίμηση αλλά έναν "σφετερισμό, μια αύξηση σθένους, ένα αυθεντικό γίνεσθαι" άλλος. (Deleuze and Guattari, 2017: 23) Η Haraway αντίστοιχα αναφέρεται σε αυτό το ζεύγος για να αποδείξει τη βιολογική συνεξέλιξη των ειδών, ώστε να θεμελιώσει το επιχείρημά ενός επιτακτικού συναρμολογήματος, μιας ανάγκης για σύναψη συγγενειών (*making kin*) με το έτερο, ανθρώπινο και μη, που θα οδηγήσει στην αποκατάσταση του χθόνιου. (Haraway, 2016)

με σκοπό τόσο τη φυσική τους παρουσία για την υπεράσπιση των Άγραφων όσο και την προσέλκυση και ενημέρωση του κόσμου αλλά και την επαφή με τους κατοίκους των τοπικών κοινοτήτων για τη δημιουργία ενός συλλογικού αγώνα. Η κατασκήνωση λειτουργεί από τότε κάθε καλοκαίρι με οριζόντια και συμμετοχική οργάνωση, με υποδομές που δημιουργήθηκαν και χρησιμοποιούνται από κοινού και με καθημερινές δράσεις, συζητήσεις, πεζοπορίες, συλλογικές κουζίνες και ανοιχτές συνελεύσεις όπου συναποφασίζεται το πρόγραμμα και η καθημερινή διαβίωση στην κατασκήνωση. Το καλοκαίρι του 2020 η κατασκήνωση για τα ελεύθερα Άγραφα, σε μια προσπάθεια συντονισμού με τους κατοίκους, τους τοπικούς θεσμικούς, περιβαλλοντικούς και πολιτιστικούς φορείς αλλά και τους επισκέπτες της περιοχής, δημιούργησε ένα κέντρο ενημέρωσης και αγώνα κοντά στο χωριό Μπελοκομίτης, στη Λίμνη Πλαστήρα, ενώ καθιέρωσε και τη Συνέλευση Βουνού ως τρόπο συγκέντρωσης και συντονισμού των εμπλεκόμενων υποκειμένων και φορέων. (Save Άγραφα, 2019-2020)

Το ενδιαφέρον με την περίπτωση των κινητοποιήσεων στα Άγραφα είναι ο τρόπος με τον οποίο μια μορφή, συνήθως αστικής πάλης, όπου ένα αστικό πεδίο καταλαμβάνεται, διαμορφώνεται και αξιοποιείται από κοινού από ένα συλλογικό υποκείμενο στη βάση μιας διεκδίκησης, όπως είδαμε στην περίπτωση του πάρκου Ναυαρίνου, εγγράφεται αυτή τη φορά στο φυσικό τοπίο,

Στην σελ. 85

Εικόνες 27-30: Το πάρκο Ναυαρίνου (πηγές: Void Network, inexarchia.gr)

Σε αυτή τη σελίδα

Εικόνες 31-33: Κατασκήνωση για ελεύθερα βουνά χωρίς αιολικά στα Άγραφα, 2019-2020. (πηγή: windwatch-greece.wordpress.com)

διαμορφώνοντας πολύπλοκες νέες σχέσεις. Σχέσεις που διαπλέκουν τόσο το αστικό υποκείμενο, καθώς πολλοί από τους κατασκευαστές είναι επισκέπτες, με τον κάτοικο της περιφέρειας αλλά και σχέσεις που διαπλέκουν τον αστικό τρόπο κατοίκησης και διεκδίκησης με το φυσικό στοιχείο ως υποδοχέα και ως επίδικο. Σε αντιδιαστολή με το πάρκο Ναυαρίνου και το πρασίνισμα της πόλης ως αντι-περίφραξη, στα Άγραφα παρατηρούμε πρακτικές κατοίκησης του φυσικού πεδίου και συγκέντρωσης στα όρια αυτού, που διατηρούν όμως την εξωκαπιταλιστική απαίτηση επαφής με το φυσικό τοπίο ως συμβίωση. Στην περίπτωση των Αγράφων παρατηρούμε τους τρόπους με τους οποίους αστικές πρακτικές διεκδίκησης κατακλύζουν το τοπίο της περιφέρειας, αποκαθιστώντας την, σε υποχώρηση, θάλασσα.

Τα τοπία μιας από τα κάτω κατοίκησης της παλίρροιας, από την Αθήνα μέχρι τα Άγραφα και από την Αφρική μέχρι τη Νέα Υόρκη, μας δείχνουν τους τρόπους με τους οποίους η φύση τόσο ως άγριο πεδίο όσο και ως διεκδίκηση μπορεί να αποτελέσει τον υποδοχέα σύγχρονων συναθροίσεων, που δημιουργούν συμποιοτικές υποκειμενικότητες και κατασκευάζουν μια "τρίτη φύση": μια φύση που δεν είναι ανέγγιχτη και απάτητη, μια φύση που σίγουρα δεν είναι πεδίο παραγωγής υπεραξίας, μια φύση που ακόμα δεν την ξέρουμε και δεν μπορούμε να την αντιληφθούμε παρά ως στιγμές και εφήμερη κατοίκηση.

αναφορές

βιβλιογραφία

Agamben, G. (2005). *State of Exception*, University of Chicago Press.

An Architektur (2010). *On the Commons*, No. 23.

Aureli, P. V. (2011). *The Possibility of an Absolute Architecture*, Cambridge MA: MIT Press.

Benjamin, W. (1999 [1982]). *The Arcades Project*, trans. H. Eiland, K. McLaughlin, Cambridge, MA and London: Belknap Press.

Benjamin, W. (2014 [1992]). *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, μτφρ. Συλλογικό, Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21ου αιώνα.

Brenner, N. (ed.) (2013). *Implosions / Explosions – Towards a Study of Planetary Urbanization*, Berlin: Jovis.

Chew, S. (2001). *World Ecological Degradation – Accumulation, Urbanization and Deforestation, 3000 B.C. - A.D. 2000*, AltaMira Press.

Couch, C., Leontidou, L., Petschel-Held, G. (eds.). (2007). *Urban Sprawl in Europe - Landscapes, Land-Use Change & Policy*, Oxford: Blackwell Publishing.

Daou, D. and Pérez-Ramos, P. (ed.) (2016). *New Geographies 08: Island*, Cambridge, MA Harvard University: Graduate School of Design.

De Certeau, M. (2010 [1990]). *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, Αθήνα: Σμίλη

Deleuze, G. (2005 [1986]). *Φουκώ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον.

- Deleuze, G., Guattari F. (2017 [1980]). *Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια. 2. Χίλια Πλατώματα*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Dempsey, J. (2016). *Enterprising Nature – Economics, Markets, and Finance in Global Biodiversity Politics*, Wiley Blackwell.
- Descola, P. (2013 [2005]). *Beyond Nature and Culture*, trans. J. Lloyd, Chicago and London: University of Chicago Press.
- Drivas, G. (2018). *Laboratory of Dilemmas*, 57th International Art Exhibition, La Biennale di Venezia, Greek Pavilion, ΕΜΣΤ.
- Federici, S. (2011 [2004]). *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα – Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση*, μτφρ. Ι. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα, Π. Μπίκας, Λ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων.
- Federici, S. (2019). *Re-enchanting the World – Feminism and the Politics of the Commons*, frwd. P. Linebaugh, Oakland: PM Press.
- Foucault, M. (2011 [1975]). *Επιτήρηση και Τιμωρία – Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2015 [1993]). *Ουτοπίες και Ετεροτοπίες*, Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Gould, K., Lewis, T. (2016). *Green Gentrification – Urban Sustainability and the Struggle for Environmental Justice*, London and New York: Routledge.
- Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs and Women – The Reinvention of Nature*, London: Routledge.
- Haraway, D. (2016). *Staying with the trouble – Making kin in the Chthulucene*, Durham and London: Duke University Press.
- Harney, S., Moten, F. (2013). *The Undercommons. Fugitive Planning & Black Study*, Wivenhoe, New York, Port Watson: Minor Compositions.
- Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*, Oxford University Press.
- Latour, B. (2015). *Facing Gaia – Eight Lectures on the new climatic regime*, London: Polity.
- Lazzarato, M. (2012). *The Making of the Indebted Man – An Essay on the Neoliberal Condition*, Cambridge MA, London: Semiotext(e).
- Lefebvre, H. (2003 [1970]). *The Urban Revolution*, trans. R. Bononno, frwd. N. Smith, University of Minnesota Press.
- Marx, K. (1990). *Αποτελέσματα της άμεσης διασικασίας παραγωγής – VI ανέκδοτο κεφάλαιο*, μτφρ. Ε. Μιγάδη, Αθήνα: Α/Συνέχεια.

- Merchant, C. (1980). *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, New York: Harper and Row.
- Merchant, C. (1983). *Mining the Earth's Womb*, in Rothschild, J. (ed.) (1983). *Machina Ex Dea. Feminist Perspectives on Technology*, New York: Pergamon Press, pp. 99-117.
- Midnight Notes Collective (Eds.). (1990). *The New Enclosures*, Brooklyn: Autonomedia.
- Midnight Notes Collective and Friends (Eds.). (2009). *Promissory Notes: From Crisis to Commons*, Last Accessed October 17, 2020. <http://www.midnightnotes.org/Promissory%20Notes.pdf>.
- Nash, R. (2014). *Wilderness and the American Mind – Fifth Edition*, New Haven and London: Yale University Press.
- Smith, N. (1996). *The New Urban Frontier – Gentrification and the Revanchist City*, London and New York: Routledge.
- Stavrides, S. (2016). *Common Space – The City as Commons*, London: Zed Books.
- Viveiros de Castro, E. (1992). *From the enemy's point of view: Humanity and divinity in an Amazonian society*, Chicago: University of Chicago Press.
- Zukin, S. (2010). *Naked City. The Death and Life of Authentic Urban Places*, Oxford University Press.

άρθρα

- Anguelovski, I. (2016). *From Toxic Sites to Parks as (Green) LULUs? New Challenges of Inequity, Privilege, Gentrification and Exclusion for Urban Environmental Justice*, *Journal of Planning Literature*, Vol. 31, pp. 23-36
- Brenner, N., Katsikis, N. (2020). *Operational Landscapes – Hinterlands of the Capitalocene*, *AD / Architectural Design*, 90, 3, pp. 22-31.
- Caffentzis, G. (2010) *The Future of the Commons: Neoliberalism's 'Plan B' or the Original Disaccumulation of Capital*, *New Formations*, No.69, pp. 23-41.
- De Angelis, M. (2001) *Marx and Primitive Accumulation – The Continuous Character of Capital's Enclosures*, *The Commoner*, No.2.
- Economist. (2005). *Are you being served?*, *Economist*, April 1, 2005. Last Accessed: October 17, 2020. <http://www.economist.com/node/3886849>.
- Hardin, G. (1968). *The Tragedy of the Commons*, *Science* 162, pp. 1243–1248.

- Katsikis, N. (2018). *Operational Landscapes of Forestry*, Harvard Design Magazine, Vol. 45, pp. 212-215.
- Latour, B. (2009). Perspectivism: 'Type' or 'bomb'?, *Anthropology Today*, Vol. 25, No. 2, pp. 1-2.
- Linebaugh P. (2012). *Enclosures from the Bottom Up*, in *The Wealth of the Commons: A World beyond Market and State*, eds. David Bollier and Silke Helfrich, Amherst, MA: Levellers Press, pp. 114–24.
- Nechyba, T., Walsh R. (2004). *Urban sprawl*, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 18, No. 04, pp. 177-200.
- Sigler, J. (2018). *In It*, Harvard Design Magazine, Vol. 45, pp. 2-3.
- Smith, N. (2009). *Nature as Accumulation Strategy*, in Vol 43: *Socialist Register 2007: Coming to Terms with Nature*, pp. 16-36.
- Spencer, D. (2016) *The Limits of Limits: Schmitt, Aureli, and the Geopolitical Ontology of the Island*, *New Geographies 08: Island*, Cambridge, MA Harvard University: Graduate School of Design, pp. 118-127.
- Stavrides, S. (2013). *Contested urban rhythms: from the industrial city to the post-industrial urban archipelago*, *The Sociological Review*, 61:S1, pp. 34–50.
- Susskind, J. (2018). *Detroit, a Forested History*, Harvard Design Magazine, Vol. 45, pp. 42-49.
- Tulloch, L. (2015). *Is Emile in the Garden of Eden? Western ideologies of nature*, *Policy Futures in Education*, Vol. 13(1), pp. 20–41.
- Ράπτη, Γ., Τάτλα, Ε. (2011) *Η συνάντηση του Walter Benjamin με τον Gilles Deleuze στον κινηματογράφο*, στο: *Φιλοσοφία, Τέχνη και Τεχνολογία*, επιμ. Κ. Βουδούρης, Αθήνα: Εκδόσεις Ιωνία, σσ. 188- 206.

μεταπτυχιακές ερευνητικές εργασίες

- Βλάσση, Γ. (2015). *Αστικά, Φυσικά και Άγρια*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.
- Δαμιανόγλου, Δ. (2015). *Εικόνες Αντίστασης_Από τη διαλεκτική εικόνα του Walter Benjamin στην επιβίωση των πυγολαμπίδων του George Didihuberman*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

ερευνητικά προγράμματα

Καρλαύτης, Μ. (επιστ. υπεύθυνος) (2010). *Διερεύνηση της δυνατότητας αποκλειστικής χρήσης της Λεωφόρου Πανεπιστημίου από Δημόσιες Συγκοινωνίες*, ΥΠΕΚΑ, Σχολή Πολιτικών Μηχανικών ΕΜΠ.

Τουρνικιώτης, Π. (επιστ. υπεύθυνος) (2011). *Μεταλασσόμενοι Χαρακτήρες και Πολιτικές στα Κέντρα Πόλης Αθήνας και Πειραιά*, Ερευνητικό Πρόγραμμα, ΥΠΕΚΑ, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.

Τσίγκανου Ι., Κίντη Ρ. (επιμ.) (2018). *Ενέργεια και Τοπικές Κοινωνίες*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

προπτυχιακή ερευνητική εργασία

Μάστορα, Ε., Χρονοπούλου, Α. (2016) *Die Yurpie Scum – Σημειώσεις για το gentrification*, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

άρθρα εφημερίδων

Αίσωπος Γιάννης, (09/09/2018). *Ζητείται όραμα για την επόμενη Αθήνα*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΠΟΛΙΤΙΚΗ.

Βατόπουλος Νίκος, (02/03/2013). *ΑΠΟΨΗ: Η πράσινη Αθήνα*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΚΟΙΝΩΝΙΑ.

Βατόπουλος Νίκος, (20/02/2014). *Η Αθήνα της επόμενης μέρας*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΑΠΟΨΕΙΣ.

Βατόπουλος Νίκος, (03/03/2013). *Πτυχές*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΑΠΟΨΕΙΣ.

Βατόπουλος Νίκος, (15/07/2017). *Η αποτυχία της χώρας στην Ομόνοια*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΑΠΟΨΕΙΣ.

Γεωργακόπουλος Θεοδωρής, (14/03/2014). *Αν σωθεί η Αθήνα σώζεται η Ελλάδα*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΑΠΟΨΕΙΣ.

Θεοδωρόπουλος Τάκης, (22/11/2016). *Rethink Athens*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΑΠΟΨΕΙΣ.

Ιωακειμίδου Κωνσταντίνα, (28/06/2020). *Η Ελλάδα μπαταρία ή αλλιώς χωματερή της Ευρώπης*, Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ, στήλη ΝΗΣΙΔΕΣ.

Κοκελίδης Ρούλης, (22/07/2020). *Αυταρκικό, αντιδημοκρατικό και στημένο το παιχνίδι για τη ΔΕΗ*, Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ, στήλη ΑΠΟΨΕΙΣ.

Λιάλιος Γιώργος, (19/02/2014). *Τέλη του 2016 έτοιμη η Πανεπιστημίου*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΚΟΙΝΩΝΙΑ.

Παπαδόπουλος Γιάννης, (27/07/2017). *Υπόμνηση του στίγματος*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΑΠΟΨΕΙΣ.

Ρηγόπουλος Δημήτρης, (22/02/2014). *Re-think Athens, κάθε μέρα και πιο κοντά*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΠΟΛΗ.

Ρηγόπουλος Δημήτρης, (16/02/2014). *Πόλη χωρισμένη σε δύο κόσμους*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΠΟΛΗ.

Σουλιώτης Γιάννης, (05/8/2012). *Επιχείρηση “Ξένιος Ζεύς”*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΚΟΙΝΩΝΙΑ.

Newsroom, (19/04/2013). *Συνάντηση Χατζηδάκη - Καμίνη με θέμα την Αθήνα*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΠΟΛΙΤΙΚΗ.

Newsroom, (07/03/2013). *Προσαγωγές 132 τοξικομανών από το κέντρο της Αθήνας*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, στήλη ΚΟΙΝΩΝΙΑ.

βίντεο

“Ο Ασκός του Αιόλου”, Νασίμ Αλάτρας, 2020
<https://www.youtube.com/watch?v=DOYWmxr4GsM>

“Παράσιτα”, Bong Joon Ho, 2019

ιστοσελίδες

Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας
<http://www.rae.gr/>

European Commission – EDGAR – Emissions Database for Global Atmospheric Research
<https://edgar.jrc.ec.europa.eu/overview.php?v=booklet2020>

Χάρτης ΑΠΕ – Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας
<https://geo.rae.gr/>

Κέντρο Ανανεώσιμων Πηγών και Εξοικονόμησης Ενέργειας
<http://www.cres.gr/cres/index.html>

Μητροπολιτικό Πάρκο Ελληνικού
<https://thehellinikon.com/>

Re-think Athens

<http://www.rethinkathens.org/>

Μεγάλος Περίπατος

<http://megalosperipatos.cityofathens.gr/>

Save Άγραφα – Αιολικό Παρατηρητήριο

<https://windwatchgreece.wordpress.com/>

Παρουσίαση Re-think Athens

<https://www.cityofathens.gr/node/19877>

